

บทบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อเมืองนครปฐม

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์

มิถุนายน 2555

บทบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อเมืองนครปฐม

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์

มิถุนายน 2555

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

บทบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อเมืองนครปฐม

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์

มิถุนายน 2555

ณัฐพล ลิ้มเจริญ. (2555). **บทบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อเมืองนครปฐม.**

สารนิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ ฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทรวิโรฒ. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : รองศาสตราจารย์ ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ

สารนิพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษาถึงบทบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อเมืองนครปฐม โดยวิเคราะห์ถึงมูลเหตุและปัจจัยที่พระองค์ทรงสนพระทัยเมืองนครปฐมเป็นพิเศษ บทบาทในการพัฒนาตลอดจนผลของการพัฒนาเมืองนี้ในรัชสมัยของพระองค์

จากการศึกษาพบว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระทัยเมืองนครปฐม ด้วยปัจจัยสำคัญ 6 ประการดังนี้ ประการแรก พระองค์ทรงมีความผูกพันเลื่อมใสศรัทธา ในองค์พระปฐมเจดีย์ ประการที่สอง พื้นที่ของเมืองนครปฐมตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีนได้รับน้ำฝน และน้ำจากแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ ทำให้บริเวณเมืองนี้มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การตั้งบ้านเรือน ประการที่สาม พระองค์ทรงพอพระทัยเมืองนครปฐมเป็นอย่างมาก โดยทรงเห็นว่าเป็นเมืองที่เหมาะสม ต่อการเป็นสถานที่ประทับในการแปรพระราชฐาน ประการที่สี่ พระองค์ทรงเห็นว่าเมืองนครปฐม มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ เนื่องจากมีหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในอดีต ประการที่ห้า เมืองนครปฐมมีสภาพภูมิประเทศที่เอื้ออำนวยต่อการฝึกเสือป่า และประการสุดท้าย ทรงมีความผูกพัน ส่วนพระองค์ต่อเมืองนครปฐม

จากปัจจัยดังกล่าวข้างต้นย่อมเป็นแรงผลักดันให้พระองค์ทรงมีบทบาทในการส่งเสริมและ พัฒนาเมืองนครปฐมหลายด้าน เช่น การที่พระองค์ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์และเสด็จพระราชดำเนินไป นมัสการองค์พระปฐมเจดีย์เป็นประจำทุกปี ส่งผลต่อความเจริญของเมืองนครปฐมทั้งทางด้าน เศรษฐกิจ สังคมและศิลปวัฒนธรรม โปรดให้มีการบังคับใช้พระราชบัญญัติสุขภาพบาล เพื่อยกระดับ ชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนทางด้านสุขอนามัยและสิ่งแวดล้อม และพระราชบัญญัติ การประถมศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2464 ซึ่งส่งผลทำให้มีโรงเรียนประถมศึกษาเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก เพื่อรองรับจำนวนนักเรียนชายและหญิงที่เพิ่มขึ้น ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างพระที่นั่ง และพระตำหนัก ต่าง ๆ ภายในพระราชวังสนามจันทร์ เพื่อใช้เป็นที่ประทับในยามเสด็จแปรพระราชฐาน และประการ สุดท้ายทรงใช้เมืองนครปฐมเป็นสถานที่หนึ่งในการฝึกเสือป่า เพื่อเป็นการฝึกให้ประชาชนเป็นคนดี มีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์

การที่เมืองนครปฐมได้รับการพัฒนาในหลายด้านตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่งผลให้เมืองนครปฐมมีการเติบโตอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน องค์พระปฐมเจดีย์และพระราชวังสนามจันทร์ คงยืนหยัดเป็นพยานหลักฐานว่าเป็นสถานที่อันเป็นที่ เชิดหน้าชูตาและเป็นความภาคภูมิใจของชาวนครปฐมในปัจจุบัน

The Roles of King RAMA VI on Nakhonpathom

Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the
Master of Education Degree in History
at Srinakharinwirot University

June 2012

Natthapol Limjaroen. (2012). **The Roles of King Rama VI on Nakhonpathom.**

Master's Project, M.Ed. (History). Bangkok: Graduate School, Srinakharinwirot University. Project Advisor: Associate Professor Chakrit Choomwattana, Ph.D.

This research aims at exploring King Rama VI roles on Nakhonpathom province by analyzing the factors that interested him to develop this city, his policies and his accomplishments.

It is found that there are six reasons that inspired the king to seriously improve Nakhonpathom. First of all, he personally revered Phra Pathom Jedi (the largest pagoda in Thailand). Second, Nakhonpathom is located on the Tha Chean River, which makes it very fertile land. Third, he was pleased with the province and therefore he had his royal residence built there. Fourth, in his view Nakhonpathom is very important historically because many old communities settled here. Fifth, the location was appropriate for the training of the Wild Tiger Corps. And finally, he had a special attachment to the province.

Due to the above factors he, therefore, was interested to determinedly develop this province, for example, he had Phra Pathom Jedi repaired and he usually travelled there to pay respect to the Buddha. That improved the province's economic, social and cultural prosperity. Moreover, a Public Health Department legislation was passed to upgrade the sanitation and environment of the province. The National Education Act was also enacted in B.E. 2464 which enforced compulsory education. A lot of primary schools were founded in Nakhonpathom to increase the number of students. Royal residences were built as Sanamchan Palace for the king when he would like to stay outside Bangkok. The Wild Tiger Corps were established to train people to respect the three principal institutions of the country.

The development of Nakhonpathom during King Rama VI reign brought new images to the province which still remain until now. Phra Pathom Jedi and Sanamchan Palace still stand as evidence and as places of glory and pride of Nakhonpathom people.

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร และคณะกรรมการสอบได้
พิจารณาสารนิพนธ์เรื่อง บทบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อเมืองนครปฐม
ของณัฐพล ลิ่มเจริญ ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญา
การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ)

ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ)

คณะกรรมการสอบ

..... ประธาน
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สาวิตรี พิสนุพงศ์)

..... กรรมการสอบสารนิพนธ์
(รองศาสตราจารย์ ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ)

..... กรรมการสอบสารนิพนธ์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วรวร ภู่งศ์พันธ์)

อนุมัติให้รับสารนิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

..... คณบดีคณะสังคมศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชลวิทย์ เจียรจิตต์)

วันที่ เดือน มิถุนายน พ.ศ. 2555

ประกาศคุณูปการ

สารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยดีจากความช่วยเหลือของบุคคลหลายท่านที่กรุณาให้ความช่วยเหลือด้านต่าง ๆ

ขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ ที่กรุณารับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ ให้ความเมตตาดูแล คอยแนะนำช่วยเหลือ ให้กำลังใจ ตลอดจนกรุณาแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ มาโดยตลอด ผู้วิจัยขอระลึกถึงความกรุณาของอาจารย์ตลอดไป

ขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ สาวิตรี พิสนุพงศ์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วรพร ภูพงศ์พันธุ์ ที่กรุณาเป็นกรรมการสอบและให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์แก่ผู้วิจัย และคณาจารย์ ในภาควิชาประวัติศาสตร์ทุกท่านที่อบรมสั่งสอน ให้ความรู้ตลอดระยะเวลาที่ผู้วิจัยได้ศึกษาอยู่

ท้ายที่สุดขอกราบขอบพระคุณคุณพ่อ คุณแม่ ซึ่งเป็นผู้วางรากฐานในการศึกษา ให้ความรัก ความห่วงใย เป็นกำลังใจและสนับสนุนการศึกษาเสมอมา และประโยชน์ใด ๆ อันเกิดจากสารนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอมอบบูชาพระคุณบิดา มารดา คณาจารย์และผู้มีพระคุณทุกท่าน

ณัฐพล ลิ้มเจริญ

สารบัญ

บทที่		หน้า
1	บทนำ	1
	เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	9
	ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า	13
	ความสำคัญของการศึกษา	13
	ขอบเขตของการศึกษา	13
	วิธีดำเนินการศึกษา	14
	นิยามศัพท์เฉพาะ	14
	แหล่งศึกษาค้นคว้า	14
2	เมืองนครปฐมก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	15
	ระยะก่อนสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ (สมัยทวารวดี – กรุงธนบุรี).....	16
	สมัยทวารวดี.....	16
	สมัยสุโขทัย.....	18
	สมัยกรุงศรีอยุธยา.....	18
	สมัยกรุงธนบุรี.....	19
	ระยะเริ่มสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3).....	20
	การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ.....	20
	การเปลี่ยนแปลงด้านสังคม.....	24
	ระยะปรับปรุงประเทศ (รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5).....	26
	การเปลี่ยนแปลงทางการปกครอง.....	26
	การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ.....	28
	การเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม.....	30
3	มูลเหตุของการพัฒนาเมืองนครปฐมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	40
	พระราชศรัทธาต่อพระปฐมเจดีย์.....	40
	นครปฐมเป็นเมืองที่มีความเจริญและอุดมสมบูรณ์.....	44
	นครปฐมมีชัยภูมิที่เหมาะสมกับการเป็นสถานที่ประทับแปรพระราชฐาน.....	46

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3 (ต่อ)	
นครปฐมเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี.....	49
เพื่อกิจการของเสื่อป่า.....	50
ความผูกพันส่วนพระองค์ต่อเมืองนครปฐม.....	52
4 บทบาทและผลของการพัฒนาเมืองนครปฐมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	57
บทบาทในการพัฒนาเมืองนครปฐมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	57
การปรับปรุงพระปฐมเจดีย์.....	57
การสร้างพระราชวังสนามจันทร์.....	61
การใช้เมืองนครปฐมเป็นสถานที่หนึ่งในการฝึกเสื่อป่า.....	72
การเปลี่ยนอำเภอพระปฐมเจดีย์เป็นอำเภอเมือง.....	76
การประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาล.....	78
การตั้งโรงเรียนตามพระราชบัญญัติการศึกษา.....	78
ผลจากการพัฒนาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อเมืองนครปฐม.....	81
การเจริญเติบโตของเมือง.....	81
ความเจริญทางด้านเศรษฐกิจ.....	83
การส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม.....	83
5 บทสรุป.....	86
บรรณานุกรม.....	89
ประวัติย่อผู้ทำสารนิพนธ์.....	97

บัญชีตาราง

ตาราง		หน้า
1	แสดงปริมาณน้ำตาลทรายนำเข้าจากไทยไปสิงคโปร์ พ.ศ. 2378 – 2396	22
2	แสดงพระนามเจ้าของที่ดิน แขวงเมืองนครชัยศรี.....	35

บทที่ 1

บทนำ

นครปฐมหรือนครชัยศรี* เป็นเมืองที่ตั้งอยู่บริเวณภาคกลางของประเทศไทย แต่เดิมนั้นตั้งอยู่ริมชายฝั่งทะเลเป็นเมืองโบราณเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศที่มีหลักฐานทางโบราณคดี ซึ่งแสดงถึงการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์และบ่งชี้ถึงพัฒนาการทางวัฒนธรรมในสมัยต่าง ๆ ในภูมิภาคแถบนี้มาตั้งแต่โบราณและสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน¹ ความเจริญรุ่งเรืองของเมืองนครปฐมมีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยมีการพบหลักฐานทางโบราณสถานและโบราณวัตถุเป็นจำนวนมาก ต่อมาในสมัยทวารวดี เมืองนครปฐมมีฐานะเป็นศูนย์รวมความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักร ศรีศักร วัลลิโภดม กล่าวถึงเมืองนครชัยศรี ในสมัยทวารวดีว่าเป็นเมืองใหญ่ที่มีความเจริญที่สุดในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 – 16 ซึ่งความเจริญดังกล่าวนี้มาจากการค้าขายกับต่างประเทศ² หลังจากนั้นจึงค่อย ๆ เสื่อมลง เพราะขอมขยายอำนาจเข้ามาในบริเวณนี้ประกอปกกับแม่น้ำที่ไหลผ่านเมืองนี้เปลี่ยนทิศทาง ผู้คนจึงอพยพไปตั้งเมืองใหม่หรือไปรวมกับเมืองอื่น จากนั้นหลักฐานเกี่ยวกับเมืองนครชัยศรีได้ขาดหายไป

ครั้นถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงปรากฏชุมชนในบริเวณริมแม่น้ำนครชัยศรี** และสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้ตั้งเป็นเมืองนครชัยศรีขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2091 เพื่อให้ผู้คนได้มาอาศัยในระหว่างที่ไทยทำสงครามกับพม่า ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระมหาจักรพรรดิพงศ์ (จาด) ความตอนหนึ่งว่า

* เมืองนครปฐมเดิมชื่อเมืองนครชัยศรี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เปลี่ยนชื่อเมืองนครชัยศรี เป็น “นครปฐม” เมื่อ พ.ศ. 2456 แต่ชื่อมณฑลยังคงเรียกว่ามณฑลนครชัยศรีอยู่จนกระทั่งยุบเลิกมณฑลใน พ.ศ. 2475

¹เสาวภา พรศิริพงษ์ และคณะ. (2548). *วิถีชุมชนลุ่มน้ำนครชัยศรี*. หน้า 11.

²ศรีศักร วัลลิโภดม. (2525.7 – 18 สิงหาคม - พุทธศักราช). *นครชัยศรี. เมืองโบราณ*. 8(3) หน้า 17.

**ในสมัยสุโขทัยจากหลักศิลาจารึกหลักที่ 1 ไม่ปรากฏชื่อเมืองนครปฐม มีกล่าวถึงแต่เมืองใกล้เคียงเมืองนครปฐม ได้แก่ เมืองสุพรรณบุรี เมืองราชบุรีเท่านั้น ส่วนในสมัยกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอู่ทองจนถึงสมัยพระยอดฟ้า (พ.ศ. 1893 – 2091) เมืองนครปฐมยังไม่มีฐานะเป็นเมืองเช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย มีแต่ชุมชนริมแม่น้ำนครชัยศรี ซึ่งปัจจุบันคือตำบลท่านา อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

... สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ไพร่บ้านพลเมืองตรี จัตุวาปากได้เข้าพระนครนี้น้อย
หนีออกอยู่ดงห้วยเขาต้อนไม่ได้เป็นอันมาก ให้บ้านท่าจีนตั้งเป็นเมืองสาครบุรี
ให้เอาบ้านตลาดขวัญตั้งเป็นเมืองนนทบุรี ให้แบ่งเอาแขวงเมืองราชบุรี แขวงเมือง
สุพรรณบุรีเป็นเมืองนครชัยศรี ...¹

จากพระราชพงศาวดารข้างต้นมีเมืองตั้งขึ้นใหม่ 3 เมือง คือเมืองสาครบุรี (ปัจจุบันคือจังหวัด
สมุทรสาคร) เมืองนนทบุรี และเมืองนครชัยศรี โดยเมืองนครชัยศรีที่สร้างขึ้นใหม่เป็นเมืองที่มีขนาดเล็ก
ตั้งอยู่ริมแม่น้ำนครชัยศรี มีฐานะเป็นเมืองชั้นจัตวา โดยมีผู้ปกครองเรียกว่าผู้รั้ง และเป็นแหล่งรวบรวม
สินค้าจากหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อนำไปขายบริเวณปากอ่าว² ต่อมาเมืองนครชัยศรีลดบทบาทลงภายหลัง
การเสียกรุงให้แก่พม่าใน พ.ศ. 2310 จนถึงสมัยกรุงธนบุรีเมืองนครชัยศรียังคงมีฐานะเป็นหัวเมือง
ชั้นในเช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยเมืองหลวงจะส่งขุนนางที่มีฝีมือในการรบไปปกครอง
เพื่อป้องกัน ราชอาณาจักรจากศึกสงครามเพราะตลอดรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินไทยมีสงครามกับ
พม่าถึง 10 ครั้ง

เมื่อถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
มหาราชถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2325 – 2394) ทุกรัชกาลให้ความสนใจ
ต่อเมืองนครชัยศรีมาโดยตลอด เมืองนครชัยศรีมีฐานะเป็นหัวเมือง โดยเจ้าเมืองมีบรรดาศักดิ์เป็น
“พระนครชัยศรี” เมืองนครชัยศรีในช่วงนี้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมขึ้นเนื่องจากมีชาวต่างประเทศ
หลายเชื้อชาติได้แก่ ชาวจีน ชาวลาว ชาวเขมรย้ายถิ่นฐานเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่กับราษฎรในท้องถิ่น
เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะชาวจีนมีจำนวนมากที่สุดโดยเข้ามาเป็นกรรมกรรับจ้างในโรงงานน้ำตาลทราย³
นอกจากนี้ยังมีการประกอบอาชีพอื่น เช่น เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ จากการย้ายถิ่นฐานของชาวต่างชาติ
ดังกล่าวมีผลทำให้ประชากรในเขตเมืองนครชัยศรีเพิ่มมากขึ้นจนกลายเป็นสังคมที่มีวัฒนธรรม
อันหลากหลาย

¹กรมศิลปากร. (2507). **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับ
พระมหาจักรพรรดิพงศ (จาด)**. หน้า 60.

²สุภัฏญา มานะธรากุล. (2550). **การจัดการศึกษาของนครปฐมระหว่าง พ.ศ. 2428 – 2542**. หน้า 9.

³ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยได้มีการทำสนธิสัญญาเบอร์นี้อยู่กับประเทศ
อังกฤษ ส่งผลให้เกิดการขยายตัวด้านการค้ากับต่างประเทศเพิ่มมากขึ้น มีการส่งสินค้าออกมากมาย เช่น น้ำตาลทราย
หนังสัตว์ ฝ้ายดิบ ไผ่ยาว ครั่ง ข้าว รังนก ดีบุก เป็นต้น ซึ่งน้ำตาลทรายถือเป็นสินค้าส่งออกที่มีมูลค่าสูงสุด และแหล่งผลิต
ที่สำคัญอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี แขวงเมืองนครชัยศรี ธีระ แก้วประจันทร์. (2534). **สภาพเศรษฐกิจมณฑล
นครชัยศรี พ.ศ. 2438 – 2475**. หน้า 12.

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่ทรงผนวชได้เสด็จจุดงค์ไปพบองค์พระปฐมเจดีย์ ทรงมีพระราชศรัทธาอันแรงกล้าดำริว่าเป็นเจดีย์องค์ใหญ่อยู่ในสภาพสมควรแก่การบูรณะซ่อมแซม เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติจึงโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ โดยให้ก่อเจดีย์แบบลังกาครอบเจดีย์องค์เดิม* และยังทรงปฏิสังขรณ์สิ่งต่าง ๆ ในบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ให้มีสภาพดี นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ โดยเริ่มจากวัดชัยพฤกษ์มาลาไปออกแม่น้ำนครชัยศรีและเชื่อมกับคลองเจดีย์บูชาที่บริเวณท้ายบ้านท่านาไปจดพระปฐมเจดีย์เพื่อใช้เป็นเส้นทางในการเสด็จพระราชดำเนินไปยังพระปฐมเจดีย์ ซึ่งคลองเหล่านี้ยังใช้เป็นเส้นทางขนส่งอ้อยและน้ำตาลได้อีกด้วย¹ ทำให้ชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์เจริญขึ้นเป็นแหล่งการค้าขายใหญ่แห่งหนึ่งในหัวเมือง พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังนครปฐมหรือปฐมนครไว้สำหรับเป็นที่ประทับเวลาเสด็จไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ แต่เมื่อสิ้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชวังปฐมนครและชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ได้ถูกทิ้งร้างไป

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแปลงการปกครองส่วนภูมิภาคจากลักษณะที่เรียกว่า “กินเมือง” เป็นการปกครองแบบ “เทศาภิบาล” โดยให้รวมอำนาจการบังคับบัญชาหัวเมืองต่าง ๆ ที่เคยขึ้นกับกระทรวงกลาโหม กระทรวงมหาดไทย และกรมท่าให้มาขึ้นกับกระทรวงมหาดไทยเพียงแห่งเดียว แล้วรวมหัวเมืองเข้าเป็นกลุ่มเรียกว่ามณฑล โดยมีผู้บัญชาการมณฑลเรียกว่าข้าหลวงเทศาภิบาล

มณฑลนครชัยศรีเป็นมณฑลหนึ่งในการปกครองแบบเทศาภิบาล จัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2438 ประกอบด้วยเมือง 3 เมืองคือ นครชัยศรี สมุทรสาคร และสุพรรณบุรี ซึ่งเมืองนครชัยศรีมีเนื้อที่ประมาณ 2,179 ตารางกิโลเมตร ได้แบ่งพื้นที่เป็น 5 อำเภอคือ อำเภอเมืองนครชัยศรี อำเภอพระปฐมเจดีย์ อำเภอตลาดใหม่ อำเภอบางปลาและอำเภอกำแพงแสน² ข้าหลวงใหญ่คนแรกของมณฑลนครชัยศรีคือ “พระยามหาเทพ” (บุตร บุญยรัตพันธุ์) ที่ทำการมณฑลตั้งอยู่ที่อำเภอเมืองบริเวณริมแม่น้ำนครชัยศรี ตั้งอยู่ได้ 3 ปี หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ย้ายที่ทำการมณฑลและย้ายเมืองนครชัยศรีไปอยู่ ณ บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ ครั้งนั้นบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ยังเป็นป่ารก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ผู้ทรงดำริและย้ายเมืองขณะนั้นได้ทรงบันทึกไว้ว่า

* ลักษณะของพระปฐมเจดีย์องค์เดิมมีรูปแบบเป็นทรงโอหรือชันท้ำคว่ำคล้ายสถูปสาญจีในประเทศอินเดีย

¹ธีระ แก้วประจันต์. (ม.ป.ป.). การขยายตัวของเมืองนครปฐมอันเนื่องมาจากการสร้างพระปฐมเจดีย์

พ.ศ.2396 – 2456. หน้า 46

²ธีระ แก้วประจันต์. (2534). **สภาพเศรษฐกิจมณฑลนครชัยศรี พ.ศ. 2438 – 2475.** หน้า 10.

... ท้องที่ตำบลนั้นยังเป็นที่รกร้างและเป็นป่าเปลี่ยวอยู่โดยมาก แม้ที่ทำการ
รัฐบาลในชั้นแรกก็ต้องไปอาศัยอยู่ในพระระเบียงและวิหารทิศศาลา
พระปฐมเจดีย์ มีการที่จะต้องสร้างเมืองพระปฐมขึ้นใหม่ทั้งเมือง คือจะทำที่ป่า
ให้เป็นถนนหนทางและเป็นที่พักสร้างสถานที่ต่าง ๆ สำหรับรัฐบาล ทั้งสร้างที่พัก
ข้าราชการตลอดจนสร้างตลาดยี่สารสำหรับเมือง ...¹

เมื่อมีการย้ายที่ทำการมณฑลแล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ
ให้มีการวางผังเมืองที่อำเภอพระปฐมเจดีย์ใหม่ โดยโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนเพิ่มขึ้นจากเดิม เช่น
ถนนหน้าองค์พระปฐมเจดีย์ตรงไปยังหน้าพระประโทนเจดีย์ และพระราชทาน ชื่อว่า “ถนนเทศา”
โปรดเกล้าฯ ให้สร้างทางรถไฟสายใต้ เป็นเส้นทางระหว่างกรุงเทพฯ พระปฐมเจดีย์ บ้านโป่ง
โพธาราม ราชบุรี และเพชรบุรี ทำให้การคมนาคมในสมัยนี้สะดวกยิ่งขึ้น ส่งผลให้ราษฎรอพยพไปอยู่
กันหนาแน่นขึ้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงสภาพตลาด
ในบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์หลังจากที่มีการวางผังเมืองใหม่ว่า

... ตลาดพระปฐมเจดีย์ตั้งอยู่สองฝั่งคลองเจดีย์บูชา ตั้งแต่วัดพระปฐมเจดีย์
ลงไปยาวตามลำน้ำลงไปยาวประมาณ 10 เส้น ปลูกเป็นโรงจากเครื่องผูกบ้าง
เครื่องสับบ้าง ฝั่งละสองแถวมีทางเดินกว้างประมาณ 4 ศอก มีทั้งโรงบ่อน
โรงสุรา ตลาดของสดเบ็ดเสร็จอยู่ในนั้น นับเป็นตลาดสำคัญในหัวเมือง
แห่งหนึ่งเหตุว่าเป็นที่มีการค้าขายมาก ...²

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองนครปฐมได้รับความสนพระทัย
จากพระองค์เป็นอย่างยิ่ง โดยพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังขึ้นที่เมืองนครปฐม เนื่องด้วย
ทรงได้แรงบันดาลใจมาจากประวัติเมืองนครปฐมส่วนหนึ่งที่ว่าตรงบริเวณนี้น่าจะเคยเป็นที่ตั้งของ
พระราชฐานเมื่อครั้งสมัยทวารวดี ด้วยมีหลักฐานการขุดพบแผ่นสำริดรูปกระบี่และครุฑสำหรับติดด้ามธง
ของพระมหากษัตริย์โบราณที่บริเวณวัดพระประโทนเจดีย์³ ซึ่งเปรียบได้กับพระมหากษัตริย์ในอดีตที่ได้
ช้างเผือกมาคู่บารมี นอกจากนี้พระราชประสงค์อีกประการหนึ่งเพื่อให้เมืองนครปฐมเป็นสถานที่

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.2.14/9. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
เรื่องกรมหมื่นดำรงตรวจราชการในมณฑลนครชัยศรี. (18 สิงหาคม – 27 ตุลาคม 117)

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.2.14/9. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
เรื่องกรมหมื่นดำรงตรวจราชการในมณฑลนครชัยศรี. (18 สิงหาคม – 27 ตุลาคม 117)

³ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2542). *วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์
เอกลักษณ์ภูมิปัญญาจังหวัดนครปฐม*. หน้า 36.

ประทับแปรพระราชฐานในยุคที่ไทยยังไม่พ้นจากวิกฤติภัยที่มากับลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก
จมีนอมรดรุณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช) ได้กล่าวถึงพระราชดำริของพระองค์ไว้ในเรื่อง กำเนิดพระราชวัง
สนามจันทร์ว่า

...ถ้าหากเกิดมีข้าศึกยกกองทัพเรือแล่นเรื่อยเข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยา
อีกป้อมปืนของเราไม่สามารถจะป้องกันเอาไว้ได้ เราจะต้องทำประการใด
เราก็ตอบว่า ในเมืองหลวง ถ้ากำลังเราไม่พอเราก็ถอยไปหาที่มั่นที่มี
ธรรมชาติช่วยต้านทานข้าศึก ธรรมชาติที่เป็นลุ่มน้ำล้นคลองเท่านั้นที่ข้าศึก
ติดตามเราเข้าไปไม่ถนัดยอมเสียเปรียบเจ้าของท้องที่เป็นธรรมชาติ ถ้าติดตาม
เข้าไปอาจถูกลอบโจมตีจนถึงกับต้องระอาในที่สุด ...¹

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพอพระทัยในเมืองนครปฐมเนื่องจากทรงเห็นว่า
สถานที่ตั้งและทำเลเหมาะสมเป็นอย่างยิ่ง เนื่องด้วยยังไม่มีถนนหนทางที่สะดวก การจะเดินทางมายัง
นครปฐมนั้นจะต้องผ่านทุ่งนา ป่าจาก โคลนเลน คูคลอง และร่องสวน ด้วยสภาพภูมิประเทศดังกล่าว
ทำให้ข้าศึกต้องลำบากในการโจมตี พระองค์มีพระราชดำริให้ใช้วิธีสู้ศึกด้วยการทุ่มโจมตีจนกว่าข้าศึก
จะระอา ไปเอง ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงเลือกเมืองนครปฐมในการสร้างพระราชวังด้วยพระราชทรัพย์
ส่วนพระองค์ ทรงบริเวณซึ่งเดิมชาวบ้านเรียกว่า “เนินปราสาท” โดยทรงซื้อที่ดินจากราษฎรที่อาศัยอยู่
รอบ ๆ เนินปราสาท และเพื่อไม่ให้ประชาชนต้องเดือดร้อนพระองค์ทรงให้ราคาสูงกว่าปกติ ที่ดิน
ดังกล่าวห่างจากองค์พระปฐมเจดีย์ไปทางทิศตะวันตก และได้พระราชทานชื่อว่า “พระราชวังสนามจันทร์”
เมื่อ พ.ศ. 2454 ประกอบด้วยพระที่นั่ง 5 หลัง พระตำหนัก 4 หลัง มีศาลาธรรมและเทวาลัยพระคเณศร์
รูปแบบการสร้าง มีทั้งศิลปกรรมไทย ศิลปกรรมยุโรปและศิลปกรรมแบบประยุกต์ พระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปประทับ ณ พระราชวังสนามจันทร์อยู่เสมอ นอกจากนี้
ยังเป็นที่ว่าการราชการ เลี้ยงรับรองพระราชอาคันตุกะอย่างเป็นทางการทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ
และยังมีพระราชประสงค์ให้เป็นค่ายหลวงในการฝึกกิจกรรมของเสือป่า เช่น ช่อมรบ โดยเริ่มฝึกซ้อม
ครั้งแรกที่เมืองนครปฐม เมื่อ พ.ศ. 2454 ซึ่งการจัดตั้งกองเสือป่าถือเป็นกุศโลบายในเรื่องของการสร้าง
ฐานอำนาจทางการเมือง และหาหลักประกันด้านความปลอดภัยของพระองค์ ทั้งนี้เพราะข้อเท็จจริง
ที่ว่าในขณะที่ทรงศึกษาด้านการทหารมาจากอังกฤษ หาได้ทรงควบคุมราชการด้านการทหารไม่²

¹จมีนอมรดรุณารักษ์. (2511). กำเนิดพระราชวังสนามจันทร์ และพระปฐมเจดีย์พระมหาธีรราชเจ้า
กับดอนเจดีย์ อนุสรณ์ของเสือป่าและลูกเสือ. หน้า 42 – 43.

²วินัย พงศ์ศรีเพียร. (2548). เมืองไทยในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวใน
โลกประวัติศาสตร์ เล่ม 3. หน้า 16.

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงละครขึ้นทางทิศตะวันตกของพระที่นั่งวัชรวิมลยา ชื่อว่าพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ เพื่อฝึกซ้อมและแสดงละครที่ทรงพระนิพนธ์ เช่น เพื่อนตาย วิวาท์พระสมุทร โพงพาง ขนมนผสมน้ำยา หาเมียให้ผัว มิตรแท้และเสือเผ่น เป็นต้น¹ เนื่องจากทรงมีพระปรีชาสามารถทางอักษรศาสตร์อย่างยิ่ง แม้จะเสด็จมาฝึกซ้อมเสือป่าให้มีความรู้ความสามารถในยุทธวิธีของการรบ พระองค์ก็สามารถที่จะทรงพระราชนิพนธ์และแปลวรรณกรรมต่าง ๆ หลายเรื่องที่พระราชวังสนามจันทร์ เช่น เรื่องท้าวแสนปม หลักราชการ โรมิโอบุเลียดและเรื่องแมลงปองทอง เป็นต้น

หลังจากนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ลดฐานะเมืองนครชัยศรีลงเป็นอำเภอ นครชัยศรีและยกฐานะอำเภอพระปฐมเจดีย์เป็นอำเภอเมืองนครปฐม² เนื่องจากพระองค์ทรงเห็นว่าอำเภอพระปฐมเจดีย์มีองค์พระปฐมเจดีย์เป็นโบราณสถานสำคัญที่ประชาชนต่างให้ความศรัทธาและบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ก็เป็นที่ตั้งของศาลว่าการมณฑลนครชัยศรี ยังมีพระราชวังสนามจันทร์ที่พระองค์ใช้เป็นที่พัก ในยามเสด็จมายังเมืองนี้ทุกปี อีกทั้งยังมีราษฎรมาตั้งถิ่นฐานกันเป็นจำนวนมาก ดังนั้นในวันที่ 2 กรกฎาคม 2456 จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการยกฐานะอำเภอพระปฐมเจดีย์เป็นเมืองนครปฐม ดังความในประกาศตั้งเมืองนครปฐมว่า

... มีพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่าที่ตำบลพระปฐมเจดีย์เป็นที่ราษฎรตั้งภูมิลำเนา ทำไร่นาค้าขายอยู่หนาแน่น ทั้งเป็นที่ประดิษฐานโบราณเจดีย์อันเป็นที่นับถือพุทธศาสนิกชนอย่างสำคัญ เมื่อถึงเทศกาลก็มีผู้ไปนมัสการด้วยอาการอันรื่นเริงเป็นอันมาก นับได้ว่าเป็นที่ประชุมอันครึกครื้นได้อย่างหนึ่ง กระทรวงมหาดไทยจึงได้ตั้งศาลาว่าการมณฑลนครชัยศรีลง ณ ตำบลนี้ บัดนี้ได้ทรงสถาปนาพระราชนิเวศน์ขึ้น ณ ตำบลสนามจันทร์ ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามว่าพระราชวัง สนามจันทร์ และได้เสด็จประทับแรมเพื่อได้พักผ่อนพระราชอิริยาบถอยู่เสมอทุกปี ก็ยิ่งทำให้ตำบลนั้นสมบูรณ์มั่งคั่งขึ้นเป็นอันมาก จึงทรงพระราชดำริว่าสมควรจะยกที่ตำบลนั้นขึ้นเป็นเมืองสำหรับมณฑลให้เป็นการถาวรต่อไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกตำบลนี้ว่า เมืองนครปฐมสืบไป ประกาศ ณ วันพุธที่ 2 เดือนกรกฎาคม พุทธศักราช 2456 เป็นวันที่ 965 ในรัชกาลปัจจุบัน...³

¹คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2542). *วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์เอกลักษณ์ภูมิปัญญาจังหวัดนครปฐม*. หน้า 37.

²ธีระ แก้วประจันต์. (ม.ป.ป.). *การขยายตัวของเมืองนครปฐมอันเนื่องมาจากการสร้างพระปฐมเจดีย์ พ.ศ.2396 –2456*. หน้า 50.

³หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.2/7 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย เรื่องประกาศตั้งเมืองนครปฐม (2 กรกฎาคม 2456)

จากการที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างพระราชวังเพื่อเป็นที่ประทับแปรพระราชฐาน และเพื่อการพักผ่อนเสด็จ ซึ่งมักจะทรงพักผ่อนในเวลากลางคืน อีกทั้งยังรู้จักภูมิประเทศแถบนี้เป็นอย่างดีมาตั้งแต่ครั้งดำรงตำแหน่งอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธสยามมกุฎราชกุมาร* จึงทำให้ทรงผูกพันกับเมืองนครปฐมมากเป็นพิเศษ ดังนั้นตลอดระยะเวลา 15 ปี แห่งการครองราชย์ เมืองนครปฐมจึงได้รับการพัฒนาในหลาย ๆ ด้าน เช่น ด้านการจัดการปกครอง ด้านการศึกษาและศาสนา ด้านเศรษฐกิจและสังคม เป็นต้น นอกจากนี้ การแปรพระราชฐานยังเมืองนครปฐมของพระองค์เป็นประจำยังมีผลต่อการเอาใจใส่ในการพัฒนาเมืองจากผู้มีหน้าที่บริหารราชการ ในท้องถิ่น อีกทั้งทำให้ราษฎรมีขวัญกำลังใจหรือความกระตือรือร้นในการพัฒนาท้องถิ่นของตนอีกด้วย

ในด้านการจัดการปกครอง นอกจากการโปรดเกล้าฯ ให้ลดฐานะเมืองนครชัยศรีลงเป็นอำเภอนครชัยศรีและเปลี่ยนชื่ออำเภอพระปฐมเจดีย์เป็นอำเภอเมืองนครปฐมแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลในวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2453 ในตำบลนครปฐม ตำบลบ่อพลับ ตำบลห้วยจรเข้ม้า ตำบลสนามจันทร์ ซึ่งเป็นท้องที่ในอำเภอพระปฐมเจดีย์** มณฑลนครชัยศรี ด้วยเหตุผลที่ว่าอำเภอพระปฐมเจดีย์เป็นที่ตั้งของที่ว่าการมณฑลนครชัยศรีและมีตลาดใหญ่ภายในมณฑล จึงสมควรจัดตั้งสุขาภิบาลขึ้นเพื่อยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้น ซึ่งในการนี้ทรงจัดทำก่อนท้องถิ่นหรือมณฑลอื่นที่อยู่ใกล้เคียง*** และได้พระราชทานเงินภาษีโรงเรือน โรงร้านที่ได้เก็บเป็นทุนในการสุขาภิบาลดังกล่าวด้วย¹

ด้านเศรษฐกิจและสังคม ผลจากการที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังสนามจันทร์ และเสด็จมาประทับอยู่เป็นประจำทุกปี ทำให้เศรษฐกิจและสังคมของเมืองนครปฐมเจริญขึ้น เพราะมีพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริพาร ข้าราชการ และสมาชิกเสด็จป่าตามเสด็จมาพักอยู่เป็นจำนวนมาก พระองค์จึงทรงริเริ่มให้มีตลาดนัดขึ้น การจัดตลาดนัดที่พระราชวังสนามจันทร์ของพระองค์จึงถือเป็นการส่งเสริมด้านการตลาดและเพื่อให้ประชาชนได้ซื้อหาของกินของใช้ได้สะดวก ส่งผลให้ระดับฐานะทางเศรษฐกิจของประชาชนดีขึ้นและทำให้ประชาชนที่เป็นพ่อค้าแม่ค้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตเมืองนครปฐมอย่างถาวร นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสาธารณูปโภค

* ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รับเป็นพระราชธุระในการนำกระเบื้องเคลือบจากประเทศจีนมาประดับรอบองค์พระปฐมเจดีย์

** ขณะนั้นอำเภอเมืองนครปฐมยังคงมีฐานะเป็นอำเภอพระปฐมเจดีย์

*** สุขาภิบาลตำบลในมณฑลใกล้เคียง เช่น มณฑลราชบุรีถูกจัดขึ้นภายหลังมณฑลนครชัยศรีถึง 5 ปี

¹กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์. (2525). นครปฐมในสมัยรัชกาลที่ 6 ใน การสัมมนาประวัติศาสตร์โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมจังหวัดนครปฐม. หน้า 4 – 5 .

ต่าง ๆ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้ทางราชการซ่อม ซุดคลองและสร้างทำนบในอำเภอบ้านโป่ง เพื่อให้ราษฎรในมณฑลราชบุรีกับมณฑลนครชัยศรีที่มีอาณาเขตติดต่อกันได้ใช้ประโยชน์ในการทำกิจกรรมร่วมกัน โปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนสายหนึ่งออกจากค่ายหลวงสนามจันทร์ไปสู่มณฑลราชบุรี โดยผ่านอำเภอบ้านโป่ง อำเภอโพธาราม อำเภอเจ็ดเสมียน การที่ใช้เป็นเส้นทางเดินของกำลังเสื่อป่าจึงพระราชทานชื่อถนนสายนี้ว่า “ถนนทรงพล” และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานตามแบบสถาปัตยกรรมไทยเพื่อข้ามคลองเจ็ดชัยบูชา โดยพระราชทานทรัพย์จากพระคลังข้างที่ช่วยสมทบในการจัดสร้างและพระราชทานชื่อว่า “สะพานเจริญศรัทธา”¹ จากการที่ทรงมีพระราชดำริในการสร้างสาธารณูปโภคต่าง ๆ ส่งผลให้เกิดการจ้างแรงงานของประชาชนมาทำงานด้านโยธาและด้านช่างฝีมือมากขึ้น ซึ่งทำให้ประชาชนมีงานทำและมีรายได้ในฤดูแล้ง ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ว่างจากการทำนาเพิ่มขึ้นอันทำให้เกิดผลดีทั้งในทางเศรษฐกิจและสังคมแก่เมืองนครปฐม

ด้านการศึกษาและศาสนา เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาใน พ.ศ. 2464 ตำบลต่าง ๆ ในเมืองนครปฐมได้มีโอกาสใช้พระราชบัญญัตินี้ในปีนั้นเลย ทำให้การจัดการศึกษาของเมืองนครปฐมมีการขยายตัวขึ้น เกิดโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรที่จัดการเรียนการสอนตามวัดและโรงเรียนเซนต์คัสติที่ดำเนินการสอนโดยเอกชน อีกทั้งยังมีสถานศึกษาทั้งสายสามัญและสายอาชีพเกิดขึ้นอย่างมากมาย²

ในด้านการศาสนานั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์ซึ่งปัจจุบันได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของเมืองนครปฐม พระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาต่อองค์พระปฐมเจดีย์มาก ดังที่ทรงไว้ในลายพระราชหัตถเลขาเรื่องการแก้ไขวิหารหลวงตอนหนึ่งที่ว่า “ในรัชกาลที่ 5 ฉันได้ออกไปพักอยู่ที่เมืองนครปฐมบ่อย ๆ จึงได้เฝ้าใ้ใจในองค์พระนั้นมากแต่นั้นมา”³ โปรดเกล้าฯ ให้มีการต่อเติมบริเวณรอบองค์พระปฐมเจดีย์ให้งดงามแล้วอัญเชิญพระพุทธรูปยืนที่ช่างตอกแต่งใหม่มาประดิษฐานในวิหารและถวายพระนามพระพุทธรูปนี้ว่า “พระร่วงโรจนฤทธิ์* ศรีอินทราทิตย์ธรรมโมภาสมหาวิชราวุธราช ปุชนียบพิตร”⁴ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์และเป็นที่ยึดเกาะของประชาชนในเมือง

¹กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์. (2525). เล่มเดิม. หน้า 5 – 7.

²สำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดนครปฐม. (2529). รั้อยปีการประถมศึกษาจังหวัดนครปฐม. หน้า 16.

³จมีนอมรตรุณารักษ์. (2511). กำเนิดพระราชวังสนามจันทร์ และพระปฐมเจดีย์พระมหาธีรราชเจ้า กับดอนเจดีย์ อนุสรณ์ของเสื่อป่าและลูกเสื่อ. หน้า 3.

* การถวายพระนาม “พระร่วงโรจนฤทธิ์” ก็เพื่อเป็นอัครปูชนียฐาน โดยนำเอาพระนามของพระร่วงกษัตริย์แห่งสุโขทัยมาตั้งถวายและพระพุทธรูปนี้ทรงพบที่สุโขทัย อีกทั้งพระนาม “พระร่วง” ยังเป็นชื่อตัวละครเอกในบทละครพระราชนิพนธ์เรื่อง “พระร่วง”

⁴ฐิติ จามรมาน. (2513). พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับงานโบราณคดีในมณฑลนครชัยศรี. หน้า 8.

นครปฐมและในพระราชพินัยกรรมข้อสุดท้ายทรงขอให้แบ่งพระศรีรังการส่วนหนึ่งบรรจุไว้ใต้ฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์ฯ ด้วยข้อนี้แสดงว่าพระองค์ทรงมีความผูกพันในโบราณสถานที่สำคัญแห่งนี้มาก¹

พระราชกรณียกิจต่อเมืองนครปฐมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดระยะเวลา 15 ปี แห่งการครองราชย์ ส่งผลให้เมืองนครปฐมมีภาพลักษณ์ที่แตกต่างจากในอดีตและจากการที่ตัวเมืองที่เคยเป็นไร่นาได้กลายเป็นเมืองใหญ่เป็นเมืองค้าขายที่คึกคัก² จึงนับได้ว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมืองนครปฐมเกิดการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างมาก ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษาถึงมูลเหตุในการที่พระองค์ทรงเลือกพัฒนาเมืองนครปฐมเป็นพิเศษ อีกทั้งแนวทางในการพัฒนาตลอดจนผลการพัฒนา เพื่อเป็นพื้นฐานความรู้ความเข้าใจสภาพท้องถิ่นและความเป็นเมืองของจังหวัดนครปฐมในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบัน

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในปัจจุบันมีผู้ทำการศึกษาวิจัยเรื่องราวเมืองนครปฐมน้อยมาก ส่วนมากที่มีอยู่เป็นเพียงการศึกษาที่เน้นในเรื่องขององค์พระปฐมเจดีย์ แต่อย่างไรก็ตามยังคงมีเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องถึงเมืองนครปฐมกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่บ้าง ซึ่งผู้เขียนสามารถนำมาใช้เป็นส่วนประกอบในการศึกษาวิจัยค้นคว้าครั้งนี้ ได้แก่

กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์. (2524). **พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย**. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.

งานวิจัยเรื่องนี้ศึกษาถึงการดำเนินการสร้างชาติไทยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่มูลเหตุผลักดัน วิธีดำเนินการ ความสัมฤทธิ์ผล ตลอดจนอุปสรรคต่าง ๆ โดยการนำพระราชประวัติ ภูมิหลัง พระราชจริยาวัตร แนวพระราชดำริ และพระราชกรณียกิจของพระองค์มาประกอบการพิจารณาถึงการตัดสินใจพระราชหฤทัยและพระราชประสงค์ในการวางพระบรมราชาบายปกครองประเทศ พระองค์ได้ทรงพยายามที่จะสร้างชาติไทยให้มีความเป็นเอกภาพทั้งด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนความรู้สึกนึกคิดของคนในชาติ โดยทรงใช้แนวความคิด

¹ฐิติ จามรมาน. (2513). เล่มเดิม. หน้า 9.

²วันชัย แก้วไทรสุน. (2535). **การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมในพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม**. หน้า 9 – 10.

เรื่องชาตินิยมเป็นหลักพื้นฐานในการปกครอง รวมทั้งในการดำเนินพระบรมราชาบายด้านการต่างประเทศ แต่ปรากฏว่าต้องทรงเผชิญกับอุปสรรคหลายประการทั้งที่เป็นปัญหาที่เกิดจากเนื้อหาสาระวิธีการดำเนินการ และเงื่อนไขต่าง ๆ ในตัวของนโยบายเอง ซึ่งงานวิจัยเรื่องนี้เป็นประโยชน์ต่อการนำมาวิเคราะห์ถึงมูลเหตุในการเลือกพัฒนาเมืองนครปฐม ตลอดจนศึกษาถึงพระบรมราชาบายสร้างชาติได้ส่งผลกระทบต่อเมืองนครปฐมในรัชสมัยของพระองค์

ประไพ รักษา. (2522). **ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย พ.ศ.2411 – 2453**. ปริญญาานิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร. อัดสำเนา.

งานวิจัยเรื่องนี้กล่าวถึงการเสด็จไปยังหัวเมืองในช่วงสมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีสาเหตุสำคัญมาจากการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตกที่ถือเหตุผลว่าประเทศในแถบเอเชียมีระบอบการปกครองและวัฒนธรรมที่ยังด้อยการพัฒนา พระองค์จึงได้ดำเนินพระบรมราชาบายในการบริหารประเทศโดยใช้การเสด็จประพาสเป็นเครื่องมือเพื่อนำไปสู่การปรับปรุงประเทศอย่างจริงจัง โดยเลือกเสด็จประพาสทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ การเสด็จต่างประเทศเป็นการกระชับความสัมพันธ์ไมตรีกับนานาประเทศและเป็นการทอดพระเนตรศึกษากิจการบ้านเมืองตามแบบอย่างของชาวตะวันตกเพื่อเป็นแนวทางในการปรับปรุงในประเทศไทย ส่วนการเสด็จประพาสภายในประเทศพระองค์นอกจากจะเป็นการท่องเที่ยวแล้วยังมีการตรวจราชการตามหัวเมืองถึงการปรับปรุงประเทศด้านต่าง ๆ จากส่วนกลางที่กระจายไปสู่ท้องถิ่นนั้นว่าได้รับความสำเร็จตามวัตถุประสงค์มากน้อยเพียงใด ซึ่งในการนี้ขณะที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังดำรงตำแหน่งเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ได้มีโอกาสตามเสด็จหลายครั้ง เช่น เสด็จประพาสเมืองเขื่อนขันธ์ มณฑลราชบุรี มณฑลนครชัยศรี เป็นต้น ซึ่งผู้เขียนได้บรรยายถึงสภาพสังคมของหัวเมืองต่าง ๆ อย่างละเอียด ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาและเปรียบเทียบถึงสภาพของสังคมในมณฑลนครชัยศรีก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

มณูญ ลาขโรจน์. (2521). **นโยบายการจัดการศึกษาสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2453 – 2468**. ปริญญาานิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร. อัดสำเนา.

งานวิจัยเรื่องนี้กล่าวถึงนโยบาย แนวคิด และผลของการจัดการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งก่อนหน้ารัชสมัยของพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงวางรากฐานจัดการศึกษาแบบสมัยใหม่ โดยทรงสถาปนาโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมหาราชวัง เพื่อสอนบุตรหลานข้าราชการ และบรมวงศานุวงศ์ ต่อมาทรงตั้งโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการ และโรงเรียนหลวง สำหรับราษฎรขึ้นที่วัดมหรธรรพาราม เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปได้มีโอกาสได้เล่าเรียน โดยมี จุดมุ่งหมายสำคัญเพื่อผลิตคนที่มีความรู้แบบสมัยใหม่เข้ารับราชการ เพื่อช่วยปรับปรุงประเทศและ ต่อต้านภัยจากจักรวรรดินิยมของตะวันตก ซึ่งผลของการจัดการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้เกิดรูปแบบสถาบันการศึกษาที่สมบูรณ์ กล่าวคือมีสถาบันการศึกษา ตั้งแต่ระดับต่ำสุดถึงสูงสุดตามแบบประเทศที่เจริญแล้ว และขยายตัวไปในส่วนภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย ซึ่งสามารถนำข้อมูลมาศึกษาถึงแนวคิดและผลของการดำเนินการจัดการศึกษา ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

มัทนา เกษกมล. (2517). การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์เรื่องการเมืองและการปกครอง ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2453 – 2463. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.

งานวิจัยนี้วิเคราะห์ถึงสภาพการเมืองและการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการศึกษานี้ได้เน้นหนักไปยังบทบาท และพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นทั้งองค์พระประมุขและผู้นำทางการเมืองในขณะเดียวกัน พระองค์ทรงนิยมที่จะรวมอำนาจการปกครองมาอยู่ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ การเสด็จประพาสเยี่ยมเยียนราษฎร การย้ายสังกัดตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลจากกระทรวงมหาดไทยมาขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์นั้น ล้วนแต่เป็นเครื่องสะท้อนถึงแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของพระองค์ทั้งสิ้น ซึ่งงานวิจัยนี้สามารถนำมาวิเคราะห์ถึงพระราชกรณียกิจ และพระบรมราโชบายทางการเมือง และการปกครองของพระองค์ที่นำมาประยุกต์ใช้กับการพัฒนาเมืองนครปฐม

พรรัตน์ ทองพูล. (2545). การสร้างความชอบธรรมทางความคิดในบทความโต้แย้ง ระหว่างรัชกาลที่ 6 กับนักหนังสือพิมพ์ฝ่ายค้านในสงครามปากกา พ.ศ.2455–2465. วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต (วารสารสนเทศ). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.

งานวิจัยนี้ศึกษาถึงจุดยืนทางด้านความคิดและวิธีสร้างความปลอดภัยทางความคิด ในประเด็นที่มีความขัดแย้งกันทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและนักหนังสือพิมพ์ฝ่ายค้าน ซึ่งประเด็นที่มีความขัดแย้งมากที่สุดได้แก่ ประเด็นทางการเมืองการปกครอง กล่าวคือจุดยืนทางความคิดของพระองค์ต่อประเด็นทางการเมือง การปกครอง ในขณะเวลานั้นว่าสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบการปกครองที่เหมาะสมกับประเทศไทยที่สุด ในขณะที่ฝ่ายค้านไม่เห็นด้วยว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เหมาะสมกับประเทศไทยมากที่สุด แต่เห็นว่าประชาชนควรมีสติและเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นร่วมกันในการปกครองประเทศ ทุกคนควรมีความเสมอภาคร่วมกันไม่มีการแบ่งศักดิ์และชนชั้น และประเด็นทางการเมืองการปกครองจะเชื่อมโยงไปสู่ประเด็นอื่น ๆ ได้แก่ เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม งานวิจัยนี้สามารถนำแนวคิดของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อสภาพของสังคมไทยในขณะเวลานั้น มาศึกษาถึงสาเหตุในการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ของประเทศรวมถึงเมืองนครปฐมด้วย

สุกัญญา มานะธรากุล. (2550). การจัดการศึกษาของนครปฐมระหว่าง (พ.ศ.2428 – 2542). ปริญญาโท กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. อัดสำเนา.

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาถึงการจัดการศึกษาของเมืองนครปฐมตั้งแต่ พ.ศ. 2428 จนถึงก่อนมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ซึ่งพบว่านครปฐมมีจุดมุ่งหมายและนโยบายที่มุ่งส่งเสริมให้ประชาชนทุกคนได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึงในทุกๆระดับ ดังนั้นจึงมีโรงเรียนสายสามัญ สายอาชีพมากมาย ทั้งการศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบ ตลอดจนการศึกษาในระดับอุดมศึกษาก็มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยหลายแห่ง การจัดการศึกษาเมืองนครปฐมเริ่มจากโรงเรียนสำหรับราษฎรแห่งแรกคือ โรงเรียนวัดพระปฐมเจดีย์ ต่อจากนั้นได้มีโรงเรียนที่ตั้งขึ้นในวัด โดยมีพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ให้การอุปถัมภ์เป็นจำนวนมากตามมา โดยมีโรงเรียนพระปฐมวิทยาลัยในปัจจุบันเป็นโรงเรียนประจำมณฑลนครชัยศรี และมีโรงเรียนสตรีประจำจังหวัด ซึ่งได้รับพระราชทานนามว่า “โรงเรียนราชินีบูรณะ” ต่อมา มีการสอนในด้านอาชีพเกิดขึ้นจึงมีโรงเรียนการช่างสตรี (ปัจจุบันคือ วิทยาลัยอาชีวศึกษาและวิทยาลัยเทคนิคนครปฐม) โรงเรียนสตรีฝึกหัดครู (ปัจจุบันคือ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม) เป็นต้น ซึ่งงานวิจัยนี้สามารถนำมาศึกษาถึงพระราชกรณียกิจในด้านการศึกษาในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการพัฒนาเมืองนครปฐมได้เป็นอย่างดี

เสาวภา พรศิริพงษ์ และคณะ.(2548) **วิถีชุมชนลุ่มน้ำนครชัยศรี**. สภาวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล กรุงเทพฯ ฯ เอกพิมพ์ไท, 2548.

งานวิจัยเรื่องนี้บอกเล่าถึงความเป็นมาทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชุมชนลุ่มน้ำนครชัยศรี สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตและกระบวนการปรับตัวของคนลุ่มน้ำนครชัยศรีจากการเปลี่ยนแปลงที่กระทบต่อฐานทรัพยากรและระบบนิเวศน์ของชุมชน ซึ่งจะสามารถนำข้อมูลมาศึกษาถึงพัฒนาการของเมืองนครปฐมและการเปลี่ยนแปลงของสภาพการดำรงชีวิตของชุมชนในช่วง พ.ศ. 2453 – 2468

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. ศึกษาสาเหตุและปัจจัยที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยเมืองนครปฐมเป็นพิเศษ
2. ศึกษาพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับเมืองนครปฐม
3. ศึกษาผลของพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อเมืองนครปฐม

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ทำให้ทราบถึงสาเหตุและปัจจัยที่ส่งเสริมให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยเมืองนครปฐมเป็นพิเศษ
2. ทำให้ทราบถึงพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวข้องกับเมืองนครปฐม
3. ทำให้ทราบถึงผลอันเนื่องมาจากพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อเมืองนครปฐม

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

เป็นการศึกษาค้นคว้าถึงบทบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการพัฒนาเมืองนครปฐม (อำเภอเมืองในปัจจุบัน) ตลอดรัชสมัยของพระองค์ (พ.ศ. 2453 – พ.ศ. 2468)

วิธีการดำเนินการค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลทั้งเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) และเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ประเภทหนังสือ วิทยานิพนธ์และบทความ

นิยามศัพท์เฉพาะ

เมืองนครชัยศรี	หมายถึง เมืองนครปฐมในอดีตที่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์จนถึงก่อนการประกาศยกฐานะอำเภอพระปฐมเจดีย์ให้กลายเป็นเมืองนครปฐมใน พ.ศ. 2456 ประกอบด้วย 5 อำเภอ ดังนี้ คือ อำเภอเมืองนครชัยศรี อำเภอพระปฐมเจดีย์ อำเภอตลาดใหม่ อำเภอบางปลา และอำเภอกำแพงแสน
เมืองนครปฐม	หมายถึง บริเวณอำเภอพระปฐมเจดีย์ที่ได้รับการประกาศยกฐานะกลายเป็นเมืองนครปฐมใน พ.ศ. 2456 และขึ้นตรงต่อมณฑลนครชัยศรี
บทบาท	หมายถึง พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อเมืองนครปฐม

แหล่งที่มาของข้อมูล

1. หอสมุดแห่งชาติ
2. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
3. ห้องสมุดกระทรวงมหาดไทย
4. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
5. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์
6. ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

เมืองนครปฐมก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

นครปฐมเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางตอนล่างของประเทศไทยมีแม่น้ำสายสำคัญไหลผ่านคือ แม่น้ำท่าจีน* ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท ไหลผ่านจังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดนครปฐม และไหลลงสู่อ่าวไทยที่อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร รวมความยาวประมาณ 315 กิโลเมตร¹ ส่งผลให้เกิดการทับถมของดินตะกอนจนมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานมาแต่โบราณโดยมีการค้นพบหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ต่อมาเมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้นได้มีการขยายตัวของชุมชนในลักษณะของสังคมหมู่บ้านและเริ่มพัฒนาขึ้นเป็นระดับสังคมเมืองมาจนถึงปัจจุบัน

การศึกษาภูมิหลังของเมืองนครปฐมก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้วิจัยได้แบ่งช่วงเวลาเป็น 3 ระยะเวลาคือ ระยะเวลาก่อนสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ (สมัยทวารวดี สมัยกรุงสุโขทัย สมัยกรุงศรีอยุธยา สมัยกรุงธนบุรี) ระยะเวลาเริ่มสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช – รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) และระยะเวลาปรับปรุงประเทศ (รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว – รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) โดยมีรายละเอียดดังนี้

* แม่น้ำท่าจีนมีการเรียกชื่อต่างกันไปตามสถานที่ที่ไหลผ่าน ตอนต้นแม่น้ำเรียกแม่น้ำมะขามเฒ่า ช่วงที่ผ่านสุพรรณบุรีเรียกแม่น้ำสุพรรณ ตอนที่ผ่านอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐมเรียกแม่น้ำนครชัยศรี และช่วงที่ผ่านจังหวัดสมุทรสาครเรียกแม่น้ำท่าจีน และเรียกแม่น้ำตลอดทั้งสายนี้ว่า แม่น้ำท่าจีน

¹ราชบัณฑิตยสถาน. (2507). *อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ประเทศไทย เล่ม 2*. หน้า 446.

ระลอก่อนสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ (สมัยทวารวดี – กรุงธนบุรี)

สมัยทวารวดี

ทวารวดีเป็นอาณาจักรที่มีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 ประกอบด้วยเมืองหลาย ๆ เมืองที่เป็นอิสระต่อกัน แต่มีความคล้ายคลึงกันทางวัฒนธรรม* กระจายอยู่ทั่วทุกภาคของประเทศ**

เมืองนครปฐมเป็นเมืองหนึ่งที่ตั้งอยู่ในกลุ่มเมืองโบราณของอาณาจักรทวารวดีที่มีลักษณะเช่นเดียวกับเมืองโบราณสมัยทวารวดีอื่น ๆ โดยมีวัดพระประโทนตั้งอยู่ในตำแหน่งศูนย์กลางเมืองทางด้านทิศตะวันตกมีศาสนสถานที่สำคัญอยู่ 3 แห่ง คือ วัดพระปฐมเจดีย์ วัดพระเมรุและวัดพระงามทางด้านทิศใต้มีวัดดอนยายหอม ด้านทิศตะวันออกมีวัดธรรมศาลาและตามลำคลองยังมีวัดอื่น ๆ อีกมากมาย

แชนมมวล ปิล เริ่มใช้คำว่า “ทวารวดี” เรียกชื่ออาณาจักรนี้ตั้งแต่ พ.ศ. 2427 ซึ่งสอดคล้องกับจดหมายเหตุของจีนสมัยราชวงศ์ถัง ซึ่งได้รวบรวมบันทึกของภิกษุจีน 2 องค์ คือ หลวงจีนเหียนจิ่ง (ถังซัมจั๋ง หรือ ยวนฉ่าง) และหลวงจีนอ้อจิ่ง ในขณะที่เดินทางไปศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย โดยบันทึกได้กล่าวไว้ว่าทิศตะวันออกของศรีเกษตร (พม่า) และทิศตะวันตกของอิสานปุระ (เขมร) เป็นที่ตั้งของอาณาจักรโตโลโปตี (To-lo-po-ti) ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 16

* เมืองต่าง ๆ ในวัฒนธรรมทวารวดีจะมีลักษณะเป็นเมืองขนาดใหญ่ มีคูน้ำคันดินล้อมรอบและมีศาสนสถานกระจายอยู่ทั้งในเมืองและนอกเมือง

** ตัวอย่างเมืองในวัฒนธรรมทวารวดี

ภาคเหนือ: เมืองหริภุญชัย จังหวัดลำพูน

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา เมืองพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ เมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ เมืองนาคนู จังหวัดมหาสารคาม เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์

ภาคกลาง (รวมภาคตะวันตกและภาคตะวันออก): เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองนครปฐมโบราณ (นครชัยศรี) จังหวัดนครปฐม เมืองลพบุรี เมืองชัยบาดาล เมืองดงมะรุ่ม จังหวัดลพบุรี เมืองอู่ตะเภา จังหวัดชัยนาท เมืองกาฐัง เมืองบึงคอกช้าง จังหวัดอุทัยธานี เมืองดงละคร จังหวัดนครนายก เมืองจันทเสน เมืองดอนคา เมืองดงแม่ปางเมือง จังหวัดนครสวรรค์ เมืองดงเมือง จังหวัดสระบุรี เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรี เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เมืองพระรถ จังหวัดชลบุรี

ภาคใต้: เมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมืองยะรัง จังหวัดปัตตานี เป็นต้น

ต่อมาใน พ.ศ. 2486 มีการพบเหรียญเงิน 2 เหรียญ ที่บริเวณเนินหินตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม¹ เหรียญดังกล่าวทำด้วยเงินขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 19 มิลลิเมตร ด้านหน้าเป็นรูปหม้อน้ำกลศ (หม้อน้ำที่มีน้ำเต็ม) ด้านหลังมีการจารึกด้วยภาษาสันสกฤตโบราณ ซึ่งศาสตราจารย์ออร์ซ เซเดส์ ได้อ่านจารึกบนเหรียญนั้นเมื่อ พ.ศ. 2506 มีความว่า “ศรีทวารวดีศวร...” โดยตัวอักษรที่ใช้ในการจารึกนี้เป็นตัวอักษรที่ใช้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 ต่อมาเมื่ออ่านจารึกเพิ่มเติมว่า “ศรีทวารวดีศวรปุณยะ” แปลว่า “บุญกุศลของผู้เป็นใหญ่แห่งทวารวดี” จากการที่พบเหรียญเงินทั้ง 2 เหรียญ จึงสามารถสันนิษฐานได้ว่าอาณาจักรทวารวดีมีกษัตริย์ปกครองและศูนย์กลางน่าจะอยู่ที่เมืองนครปฐมนี้ด้วย²

ต่อมาใน พ.ศ. 2507 ได้มีการสำรวจแผนที่ทางอากาศพบว่าตัวเมืองนครปฐมสมัยทวารวดี ตั้งอยู่บนภูมิประเทศที่สูงกว่าแนวชายฝั่ง มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ โดยศูนย์กลางของเมืองอยู่บริเวณตำแหน่งของเจดีย์วัดพระประโทนในปัจจุบันและตั้งอยู่ริมทะเล อีกทั้งยังมีการพบซากสมอเรือ* ที่บริเวณวัดธรรมศาลาเป็นหลักฐานสนับสนุนว่าเมืองนครปฐมสมัยทวารวดีอยู่ริมทะเล จึงเป็นเมืองท่าที่มีการติดต่อกับภายนอกได้อย่างสะดวก และเป็นเหตุให้เกิดการรับวัฒนธรรมจากภายนอกเข้ามาโดยเฉพาะวัฒนธรรมอินเดียในด้านพระพุทธศาสนา สันนิษฐานว่าเมืองนครปฐมในสมัยทวารวดีเป็นศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญของอาณาจักรทวารวดี เพราะมีการพบหลักฐานด้านศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีรูปแบบงดงามกว่าเมืองโบราณสมัยทวารวดีแห่งอื่น ๆ เป็นจำนวนมาก เช่น พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสนิธิฐาน ศิลปะจำหลัก ภาพพุทธประวัติ ตอนแสดงธรรม ธรรมจักร ศิลปะขนาดใหญ่ที่สุดที่พบในประเทศไทย³

อาณาจักรทวารวดีเสื่อมอำนาจลงเมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ของเขมรสามารถขยายอำนาจเข้าปกครองดินแดนบริเวณนี้ไว้ได้ เมืองนครปฐมในสมัยทวารวดีจึงถูกทิ้งร้างไป

¹ ผาสุข อินทราวุธ. (2545). เมืองนครปฐมในสมัยทวารวดี. ใน เอกสารประกอบโครงการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรมแหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักรเอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์. หน้า 30.

² ออร์ซ เซเดส์. (2472). ประชุมศิลปจารึกสยาม ภาคที่ 2. หน้า 4 – 5.

* สมอเรือแสดงถึงการมีเรือสินค้าทางทะเลได้เข้ามาติดต่อกับเมืองนครปฐมในสมัยทวารวดี

³ ผาสุข อินทราวุธ. (2542). ทวารวดี การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี. หน้า 101.

สมัยสุโขทัย

สมัยอาณาจักรสุโขทัยเมืองนครปฐมคงยังไม่สำคัญนัก เพราะไม่มีการกล่าวถึงในศิลาจารึก โดยเฉพาะในศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึงแต่เมืองใกล้เคียงเมืองนครปฐม ได้แก่ เมืองสุพรรณบุรี เมืองราชบุรีเท่านั้น

สมัยกรุงศรีอยุธยา

ในช่วงสมัยกรุงศรีอยุธยาเรื่องราวของเมืองนครปฐมได้ปรากฏในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราว พ.ศ. 2091 พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองนครชัยศรี โดยปรับปรุงบ้านเมืองเพื่อต่อต้านพม่าและเพื่อความสะดวกในการเรียกระดมพล ดังความในพระราชพงศาวดารกล่าวถึงการตั้งเมืองนครชัยศรีว่า

... สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ไพร่บ้านพลเมืองตรี จัตุวาปากใต้เข้าพระนครนี้เหนื่อยหือออกอยู่ดงห้วยเขาต้อนไม่ได้เป็นอันมาก ให้บ้านท่าจีนตั้งเป็นเมืองสาครบุรี ให้เอาบ้านตลาดขวัญตั้งเป็นเมืองนนทบุรี ให้แบ่งเอาแขวงเมืองราชบุรี แขวงเมืองสุพรรณบุรี เป็นเมืองนครชัยศรี ...¹

จากพระราชพงศาวดารข้างต้น มีเมืองตั้งขึ้นใหม่ 3 เมือง คือเมืองสาครบุรี (ปัจจุบันคือจังหวัดสมุทรสาคร) เมืองนนทบุรี และเมืองนครชัยศรี โดยเมืองนครชัยศรีเป็นเมืองขนาดเล็กตั้งอยู่ริมแม่น้ำท่าจีน (ปัจจุบันคือตำบลท่านา อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม) โดยห่างจากเมืองนครปฐมสมัยทวารวดีประมาณ 10 กิโลเมตร ในกฎหมายตราสามดวง กล่าวถึงเมืองนครชัยศรีว่ามีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นจัตวา และกล่าวถึงตำแหน่งเจ้าเมืองว่า “ออกพระสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม เมืองนครไชยศรี”²

เมืองนครชัยศรีมีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ สภาพพื้นที่มีความเหมาะสมกับการเพาะปลูก จึงเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อการเจริญเติบโตและเกิดชุมชนเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ กล่าวคือประชาชนมีรายได้จากการเพาะปลูก นอกจากนั้นเมืองหลวงยังมีรายได้จากการเสียภาษีอากรของเกษตรกรในเมืองนครชัยศรีอีกด้วย พิษที่สำคัญของเมืองนี้ได้แก่ ข้าวมอด นอกจากนั้นเป็นการเพาะปลูกอื่น ๆ เช่น การทำสวนผลไม้ทำไร่อ้อย ตลอดจนจันทน์ต่าง ๆ

เมื่อครั้งที่เสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310 ถือเป็นการสิ้นอำนาจการปกครองของราชธานี ส่งผลให้เมืองนครชัยศรีต้องลดความสำคัญลงตามไปด้วย

¹กรมศิลปากร. (2507). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระมหาจักรพรรดิพงศ (จาด). หน้า 60.

²กรมศิลปากร. (2505). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. หน้า 325.

สมัยกรุงธนบุรี

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงรวบรวมผู้คน ขับไล่พม่าออกไปได้ภายในเวลา 7 เดือน และย้ายราชธานีมาอยู่ที่กรุงธนบุรี ซึ่งมีอาณาเขตติดกับ เมืองนครชัยศรี จึงทำให้เมืองนครชัยศรีกลับมามีความสำคัญขึ้นอีกครั้ง

พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) เรียกเจ้าเมืองนครชัยศรีว่า “พระยานครชัยศรี”¹ เมืองนครชัยศรีในสมัยกรุงธนบุรีมีฐานะเป็นเมืองจัตวาทำหน้าที่คอยรับศึกสงครามกับพม่า เนื่องจาก พม่ายังมีอิทธิพลอยู่ทั้งทางเมืองเหนือและบริเวณชายแดนด้านตะวันตกของอาณาจักรอยู่ จึงเป็น สาเหตุของสงครามเพื่อขับไล่พม่าหลายครั้งในสมัยกรุงธนบุรี* อีกทั้งพม่าได้เปลี่ยนเส้นทางการเดินทาง จากเดิมที่เคยมาทางด้านเมืองกาญจนบุรีผ่านสุพรรณบุรีเข้าตีอยุธยามาเป็นเส้นทางเข้าสู่เมืองราชบุรี ผ่านเมืองสมุทรสงคราม เมืองสมุทรสาคร และเมืองนครชัยศรีเพื่อเข้าตีกรุงธนบุรี ทำให้ราชธานีต้องส่ง ขุนนางที่มีฝีมือในการรบไปเป็นเจ้าเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ เพื่อเป็นกำลังสำคัญในการป้องกันราชธานี จากพม่า

นอกจากนั้นเมืองนครชัยศรียังมีความสำคัญต่อการฟื้นฟูด้านเศรษฐกิจของกรุงธนบุรี เนื่องจากประชาชนอดอยากจากผลของสงคราม สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงใช้วิธีในการ แก้ปัญหาความขาดแคลนเฉพาะหน้าด้วยการซื้อข้าวสารจากพ่อค้าสำเภาจีน** มาพระราชทานให้แก่ บรรดาข้าราชการทหารพลเรือนทั้งไทยและจีนคนละ 1 ถึง 20 วัน และทรงแจกจ่ายอาหารเลี้ยงดูแก่ พลเรือนที่อดโซด้วย²

เมื่อบ้านเมืองเริ่มสงบเนื่องจากข้าศึกศัตรูเข้ามาถุกว่นน้อยลง ประชาชนจึงได้เริ่มทำนา โดยได้รับการส่งเสริมจากทางราชการเป็นอย่างดี ต่อมาใน พ.ศ.2311 ข้าวสารมีราคาแพงขึ้นถึง เกวียนละ 2 ชั่ง สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จึงโปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยวิธีการ เกณฑ์ข้าราชการให้ช่วยกันทำนาปรัง³ คือนานอกฤดูทุกแห่งทุกตำบล โดยเริ่มจากขยายพื้นที่ทำนา

¹กรมศิลปากร. (2507). **ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับ พันจันทนุมาศ (เจิม)**. หน้า 32.

* การทำสงครามกับพมานับตั้งแต่ พ.ศ. 2310 ที่ค่ายโพธิ์สามต้นถือเป็นสงครามกับพม่าในสมัยธนบุรี เป็นครั้งแรก ซึ่งหลังจากนี้ได้มีสงครามกับพม่าอีก 9 ครั้ง

** การซื้อข้าวสารจากพ่อค้าสำเภาจีนพระองค์ทรงซื้อในราคาแพงถึงถึงละ 3 – 5 บาท และเมื่อข้าวข้าวสาร ขายเป็นราคาแพงในกรุงธนบุรีแพร่ออกไปทำให้บรรดาพ่อค้าจีนบรรดาพ่อค้าจากที่อื่นมาขายมากขึ้น ส่งผลต่อราคา ข้าวสารถูกลงซึ่งถือเป็นประโยชน์ต่อราษฎรอีก. อ้างจาก เรื่องศิลป์ หนูแก้ว. (2546). **ความเป็นสังคมนานาชาติ ของกรุงธนบุรี ระหว่าง พ.ศ. 2310 – 2325**. หน้า 23.

²กรมศิลปากร. (2507). **เล่มเดิม**. หน้า 22.

³กรมศิลปากร. (2507). **เล่มเดิม**. หน้า 46.

ด้วยการตัดแปลงเอาที่สวนที่ว่างเปล่าในบริเวณนอกคูเมืองทั้งสองฟากที่เรียกว่า “ทะเลตม” มาทำเป็นนา เมืองนครชัยศรีเป็นพื้นที่หนึ่งที่พระองค์ทรงเลือกในการขยายพื้นที่การทำนาด้วยเหตุผลที่มีลักษณะภูมิประเทศเหมาะสมแก่การทำนา จึงได้มีพระราชโองการให้ขุนนางชั้นผู้ใหญ่คุมไพร่พลออกไปบุกเบิกการทำนา ดังที่พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ได้บันทึกไว้ว่า “...อนึ่ง เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ พระยาธรรมมา ให้คุมไพร่พลทั้งปวงทำนาฟากตะวันออกกรุงธนบุรี อนึ่ง พระยายมราช พระยาราชสุภาวดี ตั้งทำนากะทุมแบน หนองบัว แขวงเมืองนครไชยศรี...”¹

ระยะเริ่มสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3)

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายราชธานีจากกรุงธนบุรี มายังฝั่งตรงข้ามของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลบางกอก และทรงครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง โดยยังคงยึดถือและสืบทอดแบบแผนของสมัยกรุงศรีอยุธยา เมืองนครชัยศรีมีฐานะเป็นหัวเมือง โดยเจ้าเมืองมีบรรดาศักดิ์เป็น “พระนครชัยศรี” (นามเดิมคือ หลวงเนียม)² ในช่วงระยะเวลานี้เมืองนครชัยศรีเกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ดังจะได้กล่าวต่อไป

การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ

ในช่วงเวลานี้สภาพเศรษฐกิจของเมืองนครชัยศรีมีพื้นฐานอยู่ที่การเกษตรโดยเฉพาะการทำนา ทำสวน ทำไร่ การดำรงชีพของประชาชนเป็นไปอย่างเรียบง่ายและพอเพียง อาศัยการแลกเปลี่ยนสิ่งของที่จำเป็นกันมากกว่าการซื้อขาย พิษผลที่สำคัญคือ ข้าว อ้อย ผัก ผลไม้ นอกจากนั้นยังมีงานหัตถกรรมและอุตสาหกรรมพื้นบ้านที่ใช้มือ เช่น การทอผ้า การทำน้ำตาลทราย เป็นต้น

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สภาวะบ้านเมืองโดยทั่วไปอาจเรียกได้ว่าค่อนข้างอยู่ตัว แม้ว่าจะมีศึกสงครามกับรัฐใกล้เคียง เช่น พม่า เขมร ลาว ญวน และหัวเมืองภาคใต้อยู่บ้าง แต่ไม่เป็นที่น่าวิตกอย่างเช่นในช่วงระยะตอนต้น พระองค์ทรงมีประสบการณ์ทางการค้าขายกับ

¹กรมศิลปากร. (2507). **ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)**. หน้า 32.

²สุกัญญา มานะธรรากุล. (2550). **การจัดการศึกษาของนครปฐมระหว่าง พ.ศ. 2428 – 2542**. หน้า 12.

ต่างประเทศอย่างมาก* ส่งผลให้เศรษฐกิจของประเทศมีการเจริญเติบโตขึ้น โดยมีประเทศคู่ค้าในเอเชียที่สำคัญคือ จีน ซึ่งถือเป็นตลาดใหญ่ในการรับซื้อสินค้าเกือบทุกประเภท

ตลาดการค้าที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งในภูมิภาคเอเชียที่ขยายตัวอย่างรวดเร็วหนี้ออกจากจีนคือ สิงคโปร์ ปีนัง มะละกา ซึ่งเมืองเหล่านี้ล้วนเป็นเมืองท่าอาณานิคมของอังกฤษในการปกครองของ British Straits Settlement โดยเฉพาะสิงคโปร์ถือเป็นตลาดใหญ่ ซึ่งลักษณะของสินค้ามีความหลากหลายมากและล้วนผ่านกระบวนการผลิตทั้งสิ้น ไม่ใช่สินค้าที่เป็นวัตถุดิบจากป่าเท่านั้น ความเจริญทางด้านการค้ากับต่างประเทศของอาณาจักรส่งผลให้การค้าของประชาชนพลอยคึกคักตามไปด้วย หมอบรัดเลย์ที่เข้ามาในเมืองไทยในสมัยนั้นเล่าว่า

...ในครั้งนั้นเมื่อมีเรือสำเภาเข้ามา นับว่าเป็นสิ่งที่พอใจของประชาชนยิ่งนัก ด้วยเรือสำเภาเหล่านั้นนำเอาของดี ๆ ของหายากและของแปลก ๆ เข้ามาขายมากมาย พอมีเรือสำเภาเข้ามาถึงก็มีฝูงคนไปประชุมกันซื้อของหนาแน่น ฤดูที่มีเรือสำเภาเข้ามาเมืองไทยนั้นคือตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ไปจนถึงเดือนเมษายน ตั้งแต่เดือนมิถุนายนไปจนถึงเดือนมกราคมเป็นฤดูสำเภาออก ในขาออกไปสำเภามักบรรทุกสินค้าต่าง ๆ ออกไปขายที่เมืองจีนอีก สินค้าเหล่านั้นคือ น้ำตาลทราย มะพร้าว กายาน เปลือกไม้สำหรับย้อมสี เป็นต้น¹

ใน พ.ศ. 2369 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษโดยสนธิสัญญาในมาตรา 5 มีใจความที่น่าสนใจว่า "...ให้คนในบังคับอังกฤษและคนในบังคับไทยทั้งสองฝ่ายมีเสรีภาพโดยเด็ดขาดในการค้าขายและติดต่อกันฉันมิตร..."² ส่งผลให้เกิดการค้าระหว่างประเทศมากขึ้น สินค้าออกที่สำคัญในขณะนั้นคือ น้ำตาลทราย

อุตสาหกรรมการทำน้ำตาลทรายเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว ความต้องการน้ำตาลทรายของตลาดโลกโดยเฉพาะน้ำตาลทรายจากประเทศไทยมีมาก จากบันทึกของชาวต่างประเทศที่ระบุว่าใน

*ในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้มีการจัดตั้งเจ้านายทรงกรมกำกับราชการกรมสำคัญ ๆ ในการบริหารราชการส่วนกลางขึ้น โดยมีฐานะเป็นผู้กำกับกรมคู่ไปกับเสนาบดีเดิม สำหรับกรมท่า โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสองค์โตกำกับกรมท่า

¹ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31. จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม ตอนที่ 1 ตั้งแต่ พ.ศ. 2371 ถึง พ.ศ. 2379. พิมพ์เป็นอนุสรณ์สถานในงานพระราชทานเพลิงศพนางสุดา พันธุ์คงชื่น ณ วัดตรีทศเทพ 2534. หน้า 28.

²กรมศิลปากร. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2. แปลโดยสาวิตรี สุวรรณสถิตย์. หน้า 72.

พ.ศ. 2385 มีเรือกำปั่นมาเทียบท่าเรือที่กรุงเทพฯ เพื่อขนาน้ำตาลทรายไม่น้อยกว่า 155 ลำ¹ เฉพาะที่สิงคโปร์มีหลักฐานที่ระบุปริมาณการนำเข้าน้ำตาลทรายจากไทยในช่วง พ.ศ. 2378 ถึง พ.ศ. 2396 ดังตารางที่แสดงต่อไปนี้

ตาราง 1 แสดงปริมาณน้ำตาลทรายนำเข้าจากไทยไปสิงคโปร์ พ.ศ. 2378 – 2396

พ.ศ.	ปริมาณ	มูลค่า (S\$)
2378 – 2379	19,235	114,453
2383 – 2384	43,269	218,810
2384 – 2385	55,848	294,265
2385 – 2386	24,443	135,335
2386 – 2387	27,771	145,869
2387 – 2388	13,805	67,951
2388 – 2389	15,243	72,943
2390 – 2391	82,220	265,453
2391 – 2392	47,237	214,583
2395 – 2396	50,944	237,343

ที่มา: ม.ล.วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์. (2525). การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 19. หน้า 63 – 64.

จากความต้องการของตลาดต่างประเทศทำให้อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายในระยะนั้นเติบโตอย่างรวดเร็วและมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจมาก เมืองนครชัยศรีเป็นเมืองที่มีบทบาทสำคัญต่อการผลิตน้ำตาลทรายในสมัยนั้น เพราะมีการบุกเบิกพื้นที่ปลูกอ้อยเป็นจำนวนมาก เพื่อนำมาป้อนโรงงานน้ำตาลทรายในบริเวณเมืองนครชัยศรี ดังปรากฏในตราตั้งเจ้าเมืองนครชัยศรีความตอนหนึ่งว่า

¹อดิศร หมวกพิมาย. (2531). กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310 – 2398). หน้า 292.

...อนึ่ง เมืองนครไชยศรีเป็นที่ราษฎรถูกค้าพาณิชทำมาหากินทำเรือกสวนไร่นา ตั้งโรงทำน้ำตาลทราย เป็นที่เกิดพระราชทรัพย์ของหลวงด้วยน้ำตาลทรายเป็นต้น สินค้าจำหน่ายขายลงสลับกำปั่น ทุกวันนี้ขายสลับกำปั่นเข้ามาค้าขาย ณ กรุงเทพฯ มากกว่าแต่ก่อน น้ำตาลทรายจะหาใครจะพอบรรทุกกำปั่นไม่ ... ให้พระยานครไชยศรีคิดอ่านจัดแจงให้จีน ลาว เขมร ราษฎรทำไร่ปลูกอ้อยให้เต็มภูมิมูลฐานมากขึ้นกว่าแต่ก่อน...สวนอ้อยมีบริบูรณ์ขึ้นแล้ว ให้คิดอ่านชักชวนราษฎรไทย จีน ตั้งโรงน้ำตาลทรายให้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน...¹

จากสารตราตั้งเจ้าเมืองนครชัยศรี เห็นได้ว่าอ้อยเป็นวัตถุดิบสำคัญในการผลิตน้ำตาลทราย เพื่อเป็นสินค้าสำหรับส่งออกในช่วงเวลานั้น มีแหล่งผลิตที่สำคัญอยู่ลุ่มแม่น้ำท่าจีนแขวงเมืองนครชัยศรี โดยชาวจีนแต่จิวมีบทบาทสำคัญในการปลูกอ้อยเพื่อป้อนโรงงานน้ำตาลทรายในเมืองนครชัยศรี* ทั้งนี้เพราะแรงงานจีนอพยพเป็นแรงงานที่มีอิสระมากกว่าแรงงานไทยส่วนแรงงานไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ผูกพันอยู่กับระบบไพร่ มีภาระในการถูกเกณฑ์แรงงานประจำปี จำนวนโรงงานน้ำตาลในตัวเมืองนครชัยศรีมีประมาณ 20 - 30 โรง² ปลอดภัยได้บันทึกถึงความเจริญรุ่งเรืองของอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายบริเวณสองฝั่งแม่น้ำนครชัยศรี รวมทั้งความอุดมสมบูรณ์ด้านการเพาะปลูกพืชอื่น ๆ ดังนี้

... ไร่อ้อยเป็นจำนวนมากทั้งสองฝั่งปากแม่น้ำ แจ้งให้เราว่ากำลังเข้าไปใกล้เขตเมืองนครชัยศรีเข้ามามากแล้ว ไม่ซ้าก็เป็นโรงหีบอ้อยตั้งเรียงรายอยู่เป็นระยะไม่ขาดสาย ข้าพเจ้านับได้กว่า 30 โรง แต่ละโรงมีกุลิคนจีนราว 200 - 300 คน จังหวัดนี้มีพื้นที่ได้รับการปรับปรุงแล้วและอุดมมาก นอกจากข้าวสาร น้ำตาล ก็มีคราม ข้าวโพด มันเทศและผักพรรณต่าง ๆ เรือกสวนซึ่งได้รับการหล่อเลี้ยงจากลำคลองหลายสายมีผลไม่รัสดีเป็นอันมาก...³

ปัจจัยที่สนับสนุนให้เมืองนครชัยศรีเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลที่สำคัญมีดังนี้

1. แหล่งปลูกอ้อยและโรงงานน้ำตาลทรายตั้งอยู่บริเวณริมแม่น้ำท่าจีน ทำให้มีความสะดวกในการขนส่งอ้อยมาสู่โรงงาน และขนส่งน้ำตาลทรายมายังกรุงเทพฯ เพราะระหว่างแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำเจ้าพระยามีคลองเชื่อมหลายสาย

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205. **เรื่องตราตั้งเจ้าเมืองนครไชยศรี.**

* ชาวจีนที่อพยพเหล่านี้มีทั้งที่เป็นผู้จัดการ เสมียนและกรรมกร

² ปาลเลกัวซ์. (2520). **เล่าเรื่องกรุงสยาม.** แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 95.

³ ไพจิตร บ่อศรี. (2542). **ประวัติศาสตร์เมืองนครปฐม.** หน้า 175.

2. ภูมิประเทศของเมืองนครชัยศรีเป็นที่ราบลุ่ม ดินมีความเหมาะสมกับการปลูกอ้อย (เนื้อดินเหนียวปนทราย) โดยอาศัยปริมาณน้ำจากแม่น้ำท่าจีนและน้ำฝนจากธรรมชาติ

3. บริเวณเมืองนครชัยศรีตั้งอยู่ไม่ห่างจากทะเลมากนัก ทำให้แรงงานจีนสามารถอพยพเข้ามาได้ง่าย เพราะอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายต้องอาศัยแรงงานจีนเข้ามาทำงาน เนื่องจากแรงงานไทยส่วนใหญ่ติดระบบไพร่จึงไม่สะดวกในการเป็นแรงงานในอุตสาหกรรมน้ำตาลทราย¹

ความเจริญด้านอุตสาหกรรมน้ำตาลส่งผลให้ภาวะเศรษฐกิจในด้านอื่น ๆ ของเมืองนครชัยศรีดีขึ้น ชุมชนขยายตัวมากขึ้น มีชาวจีนอพยพมาอาศัยอยู่เป็นจำนวนมากและเจ้าของกิจการส่วนใหญ่เป็นชาวจีน

การเปลี่ยนแปลงด้านสังคม

ในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากคนไทยแล้วยังมีคนเชื้อชาติอื่นได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณเมืองนครชัยศรี ได้แก่ ลาว จีน มอญ เขมร การที่มีชนเชื้อชาติอื่นอาศัยอยู่ในเมืองนครชัยศรี เกิดจากสาเหตุสองประการ ประการแรกเพราะมีการกวาดต้อนเชลยศึกเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณหัวเมืองรอบ ๆ กรุงเทพฯ เช่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กวาดต้อนชาวลาว และเขมรเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองนครชัยศรีและสุพรรณบุรีเป็นจำนวนมาก² ประการที่สอง เพราะต้องการหนีความอดอยากจากประเทศของตน เช่น กลุ่มคนจีนที่อพยพเข้ามาในช่วงเวลานี้*

บรรดาเชื้อชาติอื่นนอกจากคนจีนแล้วไม่ค่อยมีบทบาทต่อสภาพเศรษฐกิจของเมืองนครชัยศรีมากนัก เพราะมักประกอบอาชีพทำนาเหมือนกับคนไทยในเมืองนครชัยศรีทั่วไป แต่สิ่งที่น่าสนใจของประชาชนในกลุ่มนี้คือลักษณะทางวัฒนธรรม เช่น การแต่งกาย การดำรงชีวิต ภาษาพูด เช่น กลุ่มคนลาวโซ่งยังคงรักษาลักษณะวิถีชีวิตเป็นเอกลักษณ์ของตนไว้อย่างน่าสนใจ ส่วนกลุ่มคนเขมรได้หลงเหลือเรื่องราวในเมืองนครชัยศรีไว้แต่เพียงชื่อหมู่บ้านที่อยู่ใกล้กับสถานีรถไฟอำเภอนครชัยศรีในปัจจุบัน เรียกว่า ท่าเขมร³

¹มณฑล คงแถมทอง. (2527). เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน พ.ศ. 2398 – 2433. หน้า 47 – 52.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. หน้า 145 – 146.

* ประเทศจีนในช่วงเวลานี้เกิดความไม่สงบขึ้นทางภาคใต้ของประเทศจีน เช่น เกิดทุพภิกขภัย เกิดสงครามฝิ่น (พ.ศ. 2382 – 2385) เกิดกบฏไต้เผิง (พ.ศ. 2393 – 2403) และการจลาจลอื่น ๆ ความวุ่นวายดังกล่าวนี้ ทำให้กลุ่มผู้ก่อการต้องหนีการปราบปรามออกนอกประเทศ ส่วนประชาชนทั่วไปก็ได้รับความเดือดร้อนจากภัยสงคราม ทำให้ไม่สามารถประกอบอาชีพได้เต็มที่หรือบ้านเมืองถูกทำลายจากภาวะสงครามกับพวกตะวันตก ประกอบกับความอดอยาก แค้น จึงต้องละทิ้งถิ่นเดิมที่มีความลำบากไปเริ่มต้นชีวิตใหม่

³คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2542). วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ภูมิปัญญาจังหวัดนครปฐม. หน้า 30.

ส่วนคนจีนในเมืองนครชัยศรีนั้นถือเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจ* เพราะสภาพเศรษฐกิจของไทยกำลังอยู่ในช่วงระยะของการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตเพื่อยังชีพเป็นการผลิตเพื่อการค้า อีกทั้งคนจีนได้รับการยกย่องในเรื่องความสามารถทางการค้าขาย และการดำเนินงานทางด้านธุรกิจมากกว่าคนไทย และมีความคล่องตัวที่จะเดินทางไปมาได้ทั่วราชอาณาจักร เนื่องจากไม่มีข้อผูกพันกับระบบไพร่ ส่งผลให้กลุ่มคนจีนจึงเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจของเมืองนครชัยศรี และรัฐบาลยังให้การสนับสนุนคนจีนในการเข้ามาตั้งถิ่นฐานภายในอาณาจักร เพราะนอกจากความสามารถทางด้านการค้าขายและการที่ไม่ต้องขึ้นกับระบบไพร่ของคนจีนแล้ว รัฐบาลยังมีรายได้จากการเก็บภาษีอากรจากคนจีนที่เรียกว่า “ผูกปี้” อีกด้วย ดังนั้นในปีหนึ่งเมืองนครชัยศรีจัดว่าเป็นเมืองที่มีชาวจีนผูกปี้เป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นเหตุผลมาสนับสนุนว่ามีชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานประกอบอาชีพต่าง ๆ ในบริเวณเมืองนครชัยศรีเป็นจำนวนมาก¹

ชาวจีนที่อพยพเข้ามาในไทยมักจะตั้งหลักแหล่งอยู่ตามเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่เชื่อมกับอ่าวไทย โดยมักจะรวมกลุ่มตามตลาดหรือตามทุ่งริมแม่น้ำลำคลอง เช่น แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำนครชัยศรี แม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำบางปะกง ชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองนครชัยศรีมีทั้งที่เข้ามารับจ้างเป็นกรรมกรในโรงงานน้ำตาลทราย และประกอบอาชีพอื่น ๆ เช่น เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ พ่อค้า ช่างฝีมือ ช่างต่อเรือ เจ้าพนักงานประจำเรือสำเภาลอง เป็นต้น²

* ชาวจีนที่อพยพเข้ามาสามารถจำแนกตามภาษาพูดได้เป็น 6 กลุ่ม คือ

1. จีนแต้จิ๋ว อาศัยอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ของชวเถาและตามท้องถิ่นบริเวณแม่น้ำอันในมณฑลกวางตุ้ง คนจีนกลุ่มนี้มีความชำนาญพิเศษในด้านการค้า
2. จีนคะ ไม่มีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มก้อน อยู่กันเป็นหมู่ ๆ ตามนอกเมืองทางตะวันออกและตะวันตกจากมณฑลฮกเกี้ยนไปจนถึงมณฑลกวางสีและในระหว่างช่องเขาที่เป็นแนวทางไปจนถึงทางเหนือของมณฑลกวางตุ้ง เป็นดินแดนที่แห้งแล้งไม่มีทรัพยากรที่สมบูรณ์ ส่วนใหญ่จึงประกอบอาชีพรับจ้าง
3. จีนไหหลำ เป็นประชากรส่วนใหญ่ของเกาะไหหลำ ส่วนหนึ่งของมณฑลกวางตุ้ง เป็นกลุ่มที่มีความละเอียดอ่อน ทำงานประณีต จึงเป็นช่างฝีมือรวมทั้งมีความชำนาญในงานประมง
4. จีนกวางตุ้ง เป็นประชากรส่วนใหญ่ของมณฑลกวางตุ้ง ซึ่งเป็นแหล่งอุตสาหกรรมของจีน จึงมีความชำนาญในด้านการเครื่องจักรกล
5. จีนฮกเกี้ยน อยู่ทางภาคใต้ของมณฑลฮกเกี้ยน เป็นดินแดนที่อุดมไปด้วยแร่ธาตุ จึงทำเหมืองแร่เป็นหลัก
6. พวกอื่น ๆ มาจากไต้หวัน จากเซียงไฮ้ และจากนิงโป

¹ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. (2524). **ผูกปี้ : การจัดเก็บค่าแรงงาน การเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์**. หน้า 155.

²ยอร์ช วิลเลียม สกินเนอร์. (2529). **สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์**. แปลโดยพรรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ. หน้า 84 – 88.

การที่เมืองนครชัยศรีมีคนเชื้อชาติอื่นย้ายถิ่นเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ร่วมกับราษฎรในท้องถิ่นเป็นจำนวนมาก มีผลให้ประชากรในเขตเมืองนครชัยศรีเพิ่มมากขึ้นและกลายเป็นสังคมที่มีวัฒนธรรมหลากหลายผสมกัน

ระยะปรับปรุงประเทศ (รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5)

เมืองนครชัยศรีในสมัยนี้เริ่มต้นจากการที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชศรัทธาในการบูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์จนเป็นเจดีย์ที่สูงใหญ่และมีความงดงามแห่งหนึ่งของประเทศ นับเป็นปัจจัยที่สำคัญในการส่งเสริมให้เมืองนครชัยศรีกลับคืนสู่การเป็นเมืองศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาอีกครั้ง จึงส่งผลให้มีการปรับปรุงบ้านเมืองทั้งด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมตามมา ดังจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

การเปลี่ยนแปลงทางการปกครอง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ก่อน พ.ศ. 2437 เนื่องจากยังมีได้โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองส่วนภูมิภาคมาเป็นมณฑลเทศาภิบาล) รูปแบบการปกครองของเมืองนครปฐมยังคงยึดถือและสืบทอด แบบแผนของสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น และพบว่ามีความปัญหาใจร้ายชุกชุม ดังหนังสือที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีอำนาจที่จะจัดวางการเทศาภิบาลเมืองนครชัยศรีก็จะเป้นประโยชน์แก่ราชการขึ้นเป็นอันมาก...¹

...ด้วยราชการหัวเมืองขึ้นในทุกวันนี้นี้ เมืองนครชัยศรียังไม่เรียบร้อยอยู่หลายอย่างคือ ใจร้ายชุกชุม เป็นต้น... และเมืองนครชัยศรีนั้นก็จะได้กะไว้ว่าจะจัดเปนมณฑลเทศาภิบาลรวมกับเมืองสุพรรณบุรีและเมืองสมุทรสาครเปนมณฑลเล็ก ๆ การเทศาภิบาลที่จะจัดก็ไม่ยากลำบากอันใดนัก จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ที่พระยามหาเทพเพนข้าหลวงพิเศษออกไปชำระความครั้งนี้ ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีอำนาจที่จะจัดวางการเทศาภิบาลเมืองนครชัยศรีก็จะเป้นประโยชน์แก่ราชการขึ้นเป็นอันมาก...¹

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.45/1 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย เรื่องพระยามหาเทพออกไปเป็นข้าหลวงเมืองนครชัยศรี (12 กันยายน 114 – 9 พฤศจิกายน 115)

นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกฉบับหนึ่ง ลงวันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2438 ความว่า

...การเมืองนครไทยศรีนี้เป็นการรำคาญ หนักใจของข้าพระพุทธเจ้ามาช้านาน ด้วยพระสุธรรมไมตรีข้าหลวงไม่พอแก่ข้าราชการ กรมการซึ่งรับใช้สอยก็ทำการมีนทินโจรผู้ร้ายด้วยความไม่สงบลงได้เหมือนเมืองอื่น จนต้องให้ข้าหลวงพิเศษออกไปชำระความอุรุกรรม... ดูจำเป็นจะต้องให้หาพระสุธรรมไมตรีเข้ามากรุงเทพฯ ฯ เสียแต่ในเวลา นี้ แลตั้งข้าหลวงหรือผู้ว่าราชการเมืองนครไทยศรี ซึ่งเป็นคนที่มีความสามารถแข็งแรง ในราชการรีบออกไปปราบโจรผู้ร้าย และจัดราชการบ้านเมืองให้พ้นความเสื่อมเสียทั้งปวงที่เป็นอยู่โดยเร็ว...¹

โจรผู้ร้ายได้สร้างความเดือดร้อนแก่ประชาชนอยู่เสมอ โดยจะทำการปล้นเรือและไล่ปล้นกระบือไปขายให้พวกแขก ซึ่งพวกแขกเองก็พอใจรับซื้อ เพราะสามารถซื้อได้ในราคาถูก ชาวบ้านที่เดือดร้อนต้องแก้ปัญหาโจรผู้ร้ายโดยการรวมกันเป็นกลุ่มประมาณ 14 – 15 คน เพื่อออกไปไถนาพร้อมกันโดยมีอาวุธปืนไปด้วย ทั้งต้องไปในเวลาไม่ช้านักและกลับไม่ทันมืดเพราะกลัวจะถูกแย่งโคกระบือกลางทาง ทำให้มีเวลาทำงานน้อยลง เวลากลางวันก็พักผ่อนได้ไม่เต็มที่ จึงทำงานไม่ได้ดีเท่าที่ควร

ต่อมาใน พ.ศ. 2437 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดการปฏิรูปการปกครองครั้งสำคัญ โดยจัดระเบียบการบริหารราชการแผ่นดินเสียใหม่เพื่อหลีกเลี่ยงลัทธิจักรวรรดินิยมสำหรับการปกครองส่วนภูมิภาคทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการปกครองแบบเทศาภิบาล โดยรวมหัวเมืองต่าง ๆ เข้าเป็นกลุ่ม เรียกว่า มณฑล โดยมีผู้บังคับบัญชามณฑล เรียกว่า ข้าหลวงเทศาภิบาล สังกัดกระทรวงมหาดไทย

ใน พ.ศ. 2438 มีการจัดตั้งมณฑลนครชัยศรีขึ้น ประกอบด้วย 3 เมือง คือ นครชัยศรี สมุทรสาครและสุพรรณบุรี² โดยมีข้าหลวงใหญ่คนแรกของมณฑลนครชัยศรีคือ “พระยามหาเทพ” (บุตร บุญยรัตพันธุ์) โดยเมืองนครชัยศรีเป็นที่ตั้งของที่ว่ากรมณฑลนครชัยศรี ดังนั้นเมืองนครชัยศรีจึงเป็นเมืองเอกของมณฑลนี้ ประกอบด้วย 5 อำเภอ ดังนี้ คือ อำเภอเมืองนครชัยศรี อำเภอพระปฐมเจดีย์ อำเภอตลาดใหม่ อำเภอบางปลา และอำเภอกำแพงแสน³ มีที่ทำการมณฑลตั้งอยู่ที่

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.45/1 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชการที่ 5 กระทรวงมหาดไทย เรื่องพระยามหาเทพออกไปเป็นข้าหลวงเมืองนครชัยศรี (12 กันยายน 114 – 9 พฤศจิกายน 115)

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2503). *เทศาภิบาล*. หน้า 102.

³ ธีระ แก้วประจันต์. (2534). *สภาพเศรษฐกิจมณฑลนครชัยศรี พ.ศ. 2438 – 2475*. หน้า 10.

ตำบลท่านา บริเวณริมแม่น้ำนครชัยศรี ต่อมาเมื่อชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์มีความเจริญ และขยายตัวมากขึ้นก็ได้มีการย้ายที่ทำการมณฑลและเมืองนครชัยศรีมายังบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์

การย้ายที่ทำการมณฑลและเมืองนครชัยศรีมาอยู่ที่ตำบลพระปฐมเจดีย์ เกิดระหว่างช่วง พ.ศ. 2441–2447 ในช่วงแรกได้ให้ที่ว่าการมณฑลไปตั้งทำการที่ระเบียงพระปฐมเจดีย์เป็นการชั่วคราวก่อน แต่ต่อมาได้ขอพระราชทานใช้พระที่นั่งพระราชวังปฐมนคร* เป็นที่ตั้งที่ว่าการมณฑล เพราะศาลารายบนระเบียงรอบองค์พระปฐมเจดีย์ได้ชำรุดปรักหักพังมาก

การดำเนินการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล การเปลี่ยนผู้ปกครองใหม่ ทำให้เหตุการณ์เรียบร้อยลงกว่าเดิม เพราะรัฐบาลได้จัดตั้งกองกำลังเรียกว่าพลตระเวนคอยดูแลความสงบเรียบร้อยตามแม่น้ำลำคลองซึ่งเป็นทางสัญจร ดังคำบอกเล่าของราษฎรในตำบลศาลายา เมืองนครปฐมว่า “...แต่ก่อนเดือดร้อนด้วยโจรผู้ร้ายชุกชุม คอยปล้นเรือบ้าง ตั้งแต่มีพลตระเวนแล้วตามลำคลองสงบลง...” หรือจากคำบอกเล่าของพระพุทเจ้าอธิการวัดไผ่ล้อมในเมืองนครปฐมว่า “...เดิมราษฎรเดือดร้อน เพราะผู้ร้ายปล้นเดือนละหลายครั้ง ตั้งแต่ผู้ว่าราชการการเมืองมาอยู่ 4 เดือนยังไม่มีปล้นที่ไหน เปนแต่ขโมยลักกระป๋องอยู่เนือง ๆ...”¹

การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลจึงเปิดโอกาสให้รัฐบาลได้แก้ไข ปรับปรุงการปกครองให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น เพื่อสร้างความสงบสุขแก่ประชาชน ทำให้ประชาชนประกอบอาชีพได้อย่างราบรื่น ส่งผลต่อสภาพเศรษฐกิจของเมืองนครชัยศรีให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น

การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ

การเพาะปลูกยังคงเป็นอาชีพสำคัญของประชาชนในเมืองนครชัยศรี แต่พืชที่สำคัญในช่วงนี้เปลี่ยนจากอ้อยกลายเป็นข้าว เนื่องจากใน พ.ศ. 2418 อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายเริ่มตกต่ำจนหมดความสำคัญลง อันเนื่องมาจากปัจจัยต่าง ๆ ทั้งปัจจัยภายนอกและภายในประเทศ²

ปัจจัยภายนอกประเทศ ได้แก่ การพัฒนาอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายในต่างประเทศ เช่น ชาวฟิลิปปินส์ จีน อินเดีย และญี่ปุ่น ซึ่งประเทศเหล่านี้เคยเป็นตลาดน้ำตาลทรายที่สำคัญของไทย

* หลังบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์แล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังปฐมนครขึ้นบริเวณริมคลองเจดีย์บูชาด้านทิศตะวันออก เพื่อเป็นที่ประทับแรมขณะเสด็จมานมัสการองค์พระปฐมเจดีย์

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.2.14/7 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชการที่ 5 กระทรวงมหาดไทย เรื่องรายงานพระยาอินทราภิบาลซึ่งได้ไปตรวจราชการมณฑลนครไชยศรี (22 พฤษภาคม 115)

² มณฑล คงแถมทอง. (2527). เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน พ.ศ. 2398 – 2453. หน้า 90 – 91.

เมื่อประเทศเหล่านี้ผลิตน้ำตาลทรายเองได้จึงเลิกซื้อน้ำตาลทรายจากไทย นอกจากนี้ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ชาวยุโรปได้ผลิตน้ำตาลทรายจากหัวบีท (beet) ทำให้ปริมาณน้ำตาลทรายในตลาดโลกเพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้ราคาน้ำตาลทรายลดต่ำลง อีกประการหนึ่งคือ เมื่อไทยเปิดประเทศทำการค้าเสรีนับตั้งแต่สนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398 และสนธิสัญญาทางการค้ากับประเทศอื่น ๆ ในทำนองเดียวกันนั้น ทำให้ต่างประเทศส่งน้ำตาลทรายเข้ามาขายแข่งกับน้ำตาลทรายในประเทศ

ปัจจัยภายในประเทศ ได้แก่ การเสียภาษีซ้ำซ้อนหลายประเภทได้แก่ ภาษีปลูกอ้อย ภาษีน้ำอ้อยและภาษีน้ำตาลทราย ทำให้ต้นทุนการผลิตน้ำตาลทรายสูง เมื่อมีการพัฒนาอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายในต่างประเทศเจริญขึ้น สามารถผลิตน้ำตาลทรายได้มากขึ้นและราคาถูกลง ขณะที่ประเทศไทยไม่ได้มีการปรับปรุงระบบการจัดเก็บภาษีให้เหมาะสม การแข่งขันกับน้ำตาลทรายจากนอกประเทศจึงเสียเปรียบ

การตกต่ำของอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายกับการขยายตัวของ การปลูกข้าวเป็นเหตุที่ต่อเนื่องกัน บริเวณเมืองนครชัยศรีซึ่งเคยเป็นแหล่งปลูกอ้อยจึงกลายเป็นแหล่งปลูกข้าว ทั้งนี้ปัจจัยที่ส่งเสริมให้การปลูกข้าวขยายตัวขึ้นคือ¹

ความต้องการของตลาดโลก ซึ่งมีสาเหตุมาจากประชากรในประเทศจีน อินเดีย ญี่ปุ่น เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ประชาชนในภูมิภาคนี้ล้วนบริโภคข้าวเป็นอาหารหลักความต้องการข้าวจึงมีมากขึ้น อีกทั้งการที่ประเทศมหาอำนาจตะวันตกเข้ามายึดครองประเทศในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นอาณานิคมตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 24 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจในประเทศอาณานิคม เช่น มีการพัฒนาการทำเหมืองแร่ดีบุก และการปลูกพืชเศรษฐกิจใหม่ ๆ เช่น ยางพารา ยาสูบ อ้อย กาแฟ ข้าวโพด มันสำปะหลัง สับปะรด เป็นต้น ทำให้การผลิตแบบยังชีพของประชาชนในภูมิภาคนี้เปลี่ยนแปลงเป็นการผลิตเพื่อการค้า การปลูกข้าวจึงไม่เพียงพอต่อการบริโภค จึงจำเป็นต้องสั่งซื้อสินค้าจากต่างประเทศเข้ามา

ใน พ.ศ. 2398 ไทยทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับประเทศอังกฤษและทำสนธิสัญญาในทำนองเดียวกันกับประเทศตะวันตกหลาย ๆ ประเทศ ผลจากสนธิสัญญาดังกล่าวทำให้การค้าข้าวซึ่งแต่เดิมรัฐบาลควบคุมการค้ากับต่างประเทศอย่างใกล้ชิด สามารถทำการค้าได้คล่องตัวขึ้นเพราะในสนธิสัญญากำหนดไว้ว่าการค้าข้าว เกลือ และปลานั้น หากรัฐบาลจะสั่งห้ามไม่ให้ส่งออกไปจำหน่ายยังตลาดต่างประเทศต้องแจ้งล่วงหน้าก่อนเป็นเวลาไม่ต่ำกว่า 1 เดือน²

¹มณฑล คงแถวทอง. (2527). เล่มเดิม. หน้า 90 – 91.

²ตราฐ สุวรรณานนท์. (2519). ปัญหาเศรษฐกิจและการเมืองไทยหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 – 2453. หน้า 96.

ด้วยปัจจัยสองประการคือ ความต้องการข้าวของตลาดโลก และความคล่องตัวในการค้าข้าวภายในประเทศเอง ทำให้การปลูกข้าวขยายตัวมากขึ้น ประชาชนนั้นหันมาปลูกข้าวกันเป็นจำนวนมาก เมืองนครชัยศรีซึ่งเคยเป็นพื้นที่ปลูกอ้อยมาก่อนก็เปลี่ยนมาปลูกข้าวและกลายเป็นแหล่งทำนาที่สำคัญของประเทศ

การปลูกข้าวในเมืองนครชัยศรีเจริญขึ้นมาก มีเรือบรรทุกข้าวตามลำแม่น้ำเข้ามาขายยังกรุงเทพฯ ๗ เป็นจำนวนมาก และเมื่อการปลูกข้าวเป็นอาชีพที่ทำรายได้ดี ประชาชนจึงหันมาปลูกข้าวกันมากขึ้นและต่างละทิ้งอาชีพอื่นที่เคยทำ ดังสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวถึงว่า

... การทำมาค้าขายตามลำแม่น้ำตอนนี้ได้ความว่าทำนาเป็นพื้น เพราะเข้าเมืองนครไชยศรีมีน้ำหนักรวมมาก ขายตามโรงสีไปในกรุงเทพฯ ๗ ได้ราคาดีกว่าเข้านาเมือง คนจึงพากันทำนา และมารับซื้อเขาทางเมืองนครไชยศรีมากขึ้น ในเวลานี้ได้ทราบที่กำลังคนอพยพเข้ามาทำนาทำในเมืองนครไชยศรีเป็นอันมาก ความในศาลมีแต่เรื่องแย่งที่นากันเป็นพื้น...¹

จากการเป็นพื้นที่ปลูกข้าวทำให้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานมากขึ้น เมืองนครชัยศรีกลายเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญของประเทศ ผลผลิตข้าวจากเมืองนี้สามารถส่งไปเลี้ยงประชากรในประเทศและยังส่งไปขายยังต่างประเทศอีกด้วย

การเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม

การเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมนั้นสืบเนื่องมาจากการการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ใน พ.ศ. 2396 ส่งผลให้เกิดชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ขึ้นและก้าวเข้าสู่ความเป็นเมืองนครปฐมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อไป

การปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ โปรดเกล้าฯ ให้มีการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ใน พ.ศ. 2396 สืบเนื่องมาจากเมื่อครั้งที่พระองค์ทรงผนวชเป็นพระวชิรญาณภิกขุ ได้เสด็จจุดธูปมาทรงนมัสการพระปฐมเจดีย์ใน พ.ศ. 2374 พร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ตามเสด็จหลายรูป

ใน พ.ศ. 2374 ทรงมีพระราชดำริว่าพระเจดีย์องค์นี้น่าจะมีความสำคัญและไม่ควรจะปล่อยให้ทิ้งให้รกร้างอยู่กลางป่า ทรงนำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้ทรง

¹สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2511). เอกสารตรวจราชการมณฑลนครชัยศรีของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า 28 – 29.

บุรณปฏิสังขรณ์ แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรด ทรงเห็นว่าเป็นของอยู่ในป่า การจะบูรณะขึ้นมาก่อนก่อให้เกิดประโยชน์อันใด เมื่อพระวชิรญาณภิกขุสดับพระกระแสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าไม่ทรงโปรด แต่ก็ได้ล้มเลิกความตั้งพระทัยที่จะบูรณปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ให้กลับคืนดังเดิมและทรงปรารภนาที่จะให้เป็นสถานที่ที่ผู้คนเคารพนับถือ เพราะทรงมั่นพระทัยว่าเป็นที่บรรจพระบรมธาตุพระพุทธรูปเจ้าและเป็นของโบราณ แต่เมื่อพระองค์ยังไม่อยู่ในฐานะที่จะทำการใดจึงทรงนิ่งเสีย¹

ในการบูรณปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ก่อเจดีย์แบบลังกาครอบเจดีย์องค์เดิมที่มีรูปแบบเป็นทรงโอหรือชันน้ำคว่ำคล้ายสถูปสาญจีในประเทศอินเดีย เมื่อสร้างเสร็จมีความสูง 3 เส้น 1 คืบ 6 นิ้ว หรือประมาณ 120 เมตร 45 เซนติเมตร โดยมีเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ต่อจากเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (เดิม บุนนาค) ที่ถึงแก่พิราลัยและโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์สิ่งต่าง ๆ ในบริเวณพระปฐมเจดีย์ให้งดงามยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังนครปฐมหรือปฐมนครอยู่ทางทิศตะวันออกติดกับบริเวณพระปฐมเจดีย์สำหรับเป็นที่ประทับเวลาเสด็จไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ ดังปรากฏในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 – 27 เล่มที่ 15 ความว่า

...พระราชวังแห่งนี้ทรงสร้างเนื่องในการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระปฐมเจดีย์เป็นมหาเจดีย์สถานที่บรรจพระบรมธาตุของพระพุทธรูปเจ้า แม้มหานครเดิมอันตั้งอยู่ที่ประดิษฐานพระปฐมเจดีย์นั้นร้างกลายเป็นป่าเปลี่ยว มหาชนก็ยิ่งเลื่อมใสไปบูชาพระปฐมเจดีย์ต่อมามีได้ขาด จึงทรงพระราชศรัทธาโปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ทั่วทั้งบริเวณ...ถึงกระนั้น การไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับพระปฐมเจดีย์ในสมัยนั้นต้องค้ำกลางทางคั้นหนึ่ง จึงถึงจำเป็นต้องสร้างที่ประทับแรมที่พระปฐมเจดีย์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังขึ้นริมบริเวณพระปฐมเจดีย์...²

แต่เมื่อสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชวังปฐมนครได้ถูกทิ้งรกร้างและมีสภาพทรุดโทรม ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่าควรรื้อทิ้งบางส่วนและเปลี่ยนไปทำอย่างอื่นคือใช้เป็นที่ตั้งที่ว่าการมณฑลนครชัยศรี

¹กรมศิลปากร. (2528). พระปฐมเจดีย์ กรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่และการบูรณปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์. หน้า 65.

²กรมศิลปากร. (2507). ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 – 27. หน้า 153 – 154.

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพิธียกยอดพระปฐมเจดีย์เมื่อ พ.ศ. 2413 ยอดพระเจดีย์นี้ได้หล่อขึ้นด้วยทองเหลืองตั้งแต่ พ.ศ. 2409 เป็นรูปยอดคนาศูลแบบยอดพระปรางค์องค์เดิมตามแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่ากระเบื้องประดับองค์พระปฐมเจดีย์หลุดร่อนเสียหายเป็นอันมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนกระเบื้องทั้งองค์ โดยมีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธสยามมกุฎราชกุมารรับเป็นพระราชธุระในการนำกระเบื้องเคลือบจากประเทศจีนมาประดับรอบองค์พระปฐมเจดีย์ และเพื่อเป็นการลดค่าใช้จ่าย จึงได้ใช้นักโทษจากเรือนจำนครชัยศรีมาทำวันละ 30 – 40 คน แต่งานประดับกระเบื้องพระปฐมเจดีย์ก็ไม่สามารถเสร็จสิ้นในรัชกาลของพระองค์ เนื่องจากเป็นงานที่ใหญ่ต้องใช้เวลาและงบประมาณเป็นจำนวนมาก

การปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ซึ่งเป็นปูชนียสถานที่สำคัญอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา ทำให้ชุมชนในบริเวณนี้คึกคักขึ้นเพราะมีผู้คนมานมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาเสมอและจะประทับที่พระราชวังนครปฐม หลวงจักรปาณี (ฤกษ์) ได้บรรยายถึงสภาพเมืองนครชัยศรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ในนิราศพระปฐมความว่า

...เรือมาตามนิคมชมสถาน	ดูเรือนบ้านแน่นหนาสินค้าของ
พอมายังพระปฐมด้วยสมปอง	เรือทั้งสองฝั่งปากคู่มากมี
จะหลีกลัดเข้าใกล้ไม่ตลอด	ต้องแวะจอดที่ท่านางงสี
ขุนพัฒน์ใหญ่ใส่บ่อนละครมี	เสียงเขาตีพิณพาทย์ระนาดรัว... ¹

ในเวลาต่อมาเมื่อผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานเกิดเป็นชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์เป็นจำนวนมาก ทำให้เกิดเป็นตลาดมีร้านค้าขายมากขึ้น ดังสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงตลาดบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ความว่า

...ตลาดพระปฐมเจดีย์ตั้งอยู่ 2 ฟากคลองเจดีย์บูชา ตั้งแต่วัดพระปฐมเจดีย์ลงไปยาวตามลำน้ำประมาณ 10 เส้น ปลูกเป็นโรงงานเครื่องผูกบ้าง เครื่องสับบ้าง ฝั่งละ 2 แถว มีทางเดินกลางกว้างประมาณ 4 ศอก มีทั้งโรงบ่อน โรงสุรา ตลาดของสดเบ็ดเสร็จอยู่ในนั้น นับเป็นตลาดสำคัญในหัวเมืองแห่งหนึ่ง เหตุว่าเป็นที่มีการค้าขายมาก...²

¹หลวงจักรปาณี (ฤกษ์). (2467). **นิราศพระปฐม**. หน้า 37

²หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. **ม.2.14/9**. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย เรื่อง กรมหมื่นดำรงตราจราชานุภาพในมณฑลนครชัยศรี. (18 สิงหาคม – 27 ตุลาคม 117)

ลักษณะของการค้าขายทั้งทางบกและทางน้ำจะมีลักษณะนำของจากที่อื่นมาขายและซื้อของจากตลาดกลับไป ดังเช่น มีเรือสินค้ามากมายรับสินค้าจากกรุงเทพ ฯ นำมาขายแก่พวกร้านค้าในตลาดและซื้อสินค้าท้องถิ่นกลับไปเพื่อจำหน่ายต่อและหัวเมืองใกล้เคียงก็ซื้อขายในลักษณะเช่นเดียวกัน

...ลักษณะซื้อขายสินค้าทั้งปวงนี้ มีเรือน้อยหลายร้อยลำรับสินค้ามาแต่กรุงเทพ ฯ และที่อื่น ๆ มาจำหน่ายแก่พวกที่ตั้งร้านอยู่ในตลาดรับไว้ขายแก่ชาวบ้านนอก ถึงเวลาเช้าพวกชาวบ้านนอกต่างหามบรรทุกสิ่งสินค้าเข้ามาตั้งขายที่ลานพระปฐมเจดีย์และตามบริเวณตลาด พวกชาวเมืองพากันไปว่าซื้อ เมื่อตกลงราคากันแล้วก็ขนส่งลงเรือที่ริมตลาดนั้นบ้าง พวกชาวบ้านนอกขายของได้แล้วพอใจต้องการสิ่งใดก็เที่ยวซื้อหาตามร้านในตลาดหามหามพากลับออกไปบ้านเป่นประเพณีดังนี้ เวลาเช้า ๆ คนแน่นหนาคับคั่งตลอดตลาด ประมาณได้หลายพันคนทุก ๆ วัน...¹

ขณะที่ชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์เจริญขึ้น เมืองนครชัยศรีที่ตำบลท่านาริมแม่น้ำนครชัยศรีก็ล้นรุ่งโรย และมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสถานะของเมืองนครชัยศรีในเวลาต่อมา

การคมนาคม

การคมนาคมของไทยตั้งแต่อดีตมีการคมนาคมทางน้ำเป็นหลัก ที่ตั้งของชุมชนเมืองส่วนใหญ่ มักมีแม่น้ำลำคลองล้อมรอบ ทำให้เกิดเป็นเส้นทางคมนาคมสัญจรและขนส่งผลผลิตไปยังชุมชนอื่น ทั้งยังเป็นทางส่งน้ำไปใช้ประโยชน์ในการเพาะปลูก ส่วนการคมนาคมทางบกในระยะแรกยังไม่มีความสะดวก เนื่องจากยังไม่มีถนนที่ลาดชัน หรือทางเดินเพราะขณะนั้นผู้คนยังขาดความรู้ทางวิทยาการและเทคโนโลยี ทั้งยังต้องใช้เงินลงทุนเป็นจำนวนมาก

เมืองนครชัยศรีในช่วงเวลานี้อาศัยการสัญจรทางน้ำเป็นสำคัญ เส้นทางสำคัญคือ แม่น้ำท่าจีน ซึ่งเป็นแม่น้ำที่มีความยาวประมาณ 315 กิโลเมตร ในหน้าน้ำหลากแม่น้ำท่าจีนจะใช้เป็นเส้นทางคมนาคมได้สะดวก แต่ถ้าในปีใดฝนแล้งก็จะมีอุปสรรคเช่นกันเพราะน้ำจะลดลงเรือบรรทุกขนาดใหญ่เดินได้ลำบาก เนื่องจากเกิดสันทรายแต่ก็นับเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญที่สุด²

¹สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (ม.ป.ป.). จดหมายเหตุระยะทางพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรี รัตนโกสินทรศก 117. หน้า 12 – 13.

²ปาลเลกัวซ์. (2520). เล่าเรื่องกรุงสยาม. หน้า 97.

นอกจากแม่น้ำท่าจีนแล้วยังมีคลองต่าง ๆ ที่ขุดขึ้นตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คลองสายสำคัญที่ขุดขึ้นได้แก่

คลองเจดีย์บูชา ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าขุดในปีใด แต่ขุดเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างองค์พระปฐมเจดีย์ใน พ.ศ. 2396 มีสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่กอง โดยขุดจากแม่น้ำนครชัยศรีที่ตำบลท่านาไปจนถึงองค์พระปฐมเจดีย์ เป็นระยะทาง 449 เส้น กว้างตั้งแต่ 5 – 8 วา ลึก 6 ศอก¹

จุดประสงค์ของการขุดคลองเจดีย์บูชานั้นเพื่อประโยชน์ในการสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ และเพื่อให้ประชาชนไปมาตามลำคลองพระปฐมเจดีย์ได้สะดวกกับทั้งยังเป็นที่เข้าใจว่าคงเป็นประโยชน์ในการขนส่งอ้อยและน้ำตาล เพราะบริเวณเมืองนครชัยศรีเป็นแหล่งผลิตอ้อยที่สำคัญ และโรงงานน้ำตาลตั้งอยู่บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์หลายโรง คลองเจดีย์บูชาจึงเป็นเส้นทางขนส่งอ้อยและน้ำตาล

คลองมหาสวัสดิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ชำ บุนนาค) ขณะเป็นเจ้าพระยาวรวิงศ์มหาโกษาธิบดีเป็นแม่กองขุดใน พ.ศ. 2403 แล้วเสร็จในปีเดียวกัน ขุดตั้งแต่วัดไชยพฤกษ์มาลาไปออกแม่น้ำท่าจีนที่บ้านจิวราย เมืองนครชัยศรี เป็นระยะทาง 676 เส้น คลองกว้าง 7 วา ลึก 6 ศอก²

จุดประสงค์ของการขุดคลองมหาสวัสดิ์นั้นเพื่อเป็นเส้นทางในการเสด็จพระราชดำเนินไปยังพระปฐมเจดีย์ประการหนึ่งและอีกประการหนึ่งคือการจัดสรรที่ดินริมคลองที่รกร้างว่างเปล่า พระราชทานแก่พระราชโอรส พระราชธิดา เพื่อเป็นการพัฒนาที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นที่นา โดยให้เจ้าหน้าที่ที่เรียกว่า “นายกอง” คอยดูแลเก็บผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น

¹กิตติ ตันไทย. (2520). **คลองกับระบบเศรษฐกิจไทย พ.ศ. 2367 – 2453**. หน้า 66.

²กิตติ ตันไทย. (2520). **เล่มเดิม** หน้า 70

ตาราง 2 แสดงพระนามเจ้าของที่ดิน แขวงเมืองนครชัยศรี

แปลงที่	เจ้าของนา	เนื้อนา		
		ไร่	งาน	วา
ฝั่งเหนือ				
1	กรมหลวงดำรงราชานุภาพ	613	1	72
2	กรมหมื่นสวัสดิ์วัฒนวิเศษฐ์	299	2	60
3	สมเด็จพระบรมราชาธิเนนาถ	309	2	40
4	สมเด็จพระบรมราชเทวี	309	3	56
5	สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์	308	3	84
6	กรมหลวงเทเวศร์วัชรโรประการ	313	3	64
7	กรมหมื่นนราธิประพันธ์พงษ์	483	2	60
8	กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา	443	2	32
9	กรมขุนสมมตอมรพันธุ์	455	3	24
10	กรมหมื่นวิจิตรวรณปรีชา	359	3	64
11	พระนางเจ้าสุชุมมาลย์มารศรี	346	2	76
12	พระองค์เจ้าบุษบงเบิกบาน	390	3	64
13	พระองค์เจ้านารีรัตนา	341	3	92
14	พระองค์เจ้ากาญจนากร	346	1	32
15	กรมหมื่นสรรพสาตรศุภกิจ	367	2	72
16	กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม	364	2	68
17	กรมหมื่นพงษชาติสรหมณีป	369	1	92
18	พระองค์เจ้ากนกวรรณเสชา	392	1	48
19	กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร	349	3	0
20	พระองค์เจ้าศรีนาคสวาด	366	3	76
21	พระองค์เจ้าโสมวดี	380	2	88
22	พระองค์เจ้าวานีรัตน์กัญญาษ	345	2	64
23	พระองค์เจ้าประภัสสร	354	3	92
24	พระองค์เจ้ามณฑารพรัตน์	364	1	36

ตาราง 2 แสดงพระนามเจ้าของที่ดิน แขวงเมืองนครชัยศรี (ต่อ)

แปลงที่	เจ้าของนา	เนื้อนา		
		ไร่	งาน	วา
25	หลวงมหาดไทยนครชัยศรี	276	2	64
26	พระองค์เจ้าดำรงฤทธิ์	321	3	12
27	กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์	317	3	40
28	พระองค์เจ้าอนงค์นพคัตถ์	31	0	88
29	กรมสมเด็จพระบารามปรปักษ์	590	2	68
30	สมเด็จพระกรมพระจักรพรรดิพงษ์	436	1	16
31	สมเด็จพระกรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช	223	3	0
32	เจ้าฟ้ากรมขุนขัติยภัคยา	88	3	20
33	เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์	39	1	60
ฝั่งใต้				
34	พระองค์เจ้าอนุสารินนันทนรไชย	297	2	92
35	พระองค์เจ้าปัญจเบญจมา	297	2	20
36	กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส	283	2	72
37	กรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์	252	2	72
38	พระองค์เจ้าภักตร์พิมลพรรณ	337	2	64
39	นาหลวง	325	2	24
40	พระองค์เจ้าศรีพัฒนา	404	2	80
41	กรมหมื่นภูเรศธำรงค์ศักดิ์	337	1	36
42	พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์	336	1	52
43	พระองค์เจ้าเสมอสมัยทรงรชชา	299	0	20
44	กรมหมื่นวิศณุสารนิภาธร	466	2	16
45	พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว	1896	2	76
46	พระองค์เจ้าอรุณวดี	243	0	88
47	กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์	209	0	12

ที่มา : เขียม ทองดี และคณะ. (2545). **พลังประวัติศาสตร์ท้องถิ่นต่อการพัฒนาชุมชน อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม**. หน้า 55.

จากตารางข้างต้นแสดงให้เห็นถึงสิ่งที่เป็นผลประโยชน์จากการขุดคลองมหาสวัสดิ์ที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับประโยชน์ในการสัญจรและการดำเนินการค้าก็คือ เป็นการเปิดทางที่นาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจับจองที่ดินสองฝั่งคลองมหาสวัสดิ์พระราชทานแก่พระราชโอรสและพระราชธิดา

การพระราชทานที่นาสองฝั่งคลองให้พระราชโอรสและพระราชธิดาเพื่อทำเป็นที่นาไม่ได้ผลสำเร็จตามที่ตั้งเป้าหมายเอาไว้ เพราะเจ้านายที่ได้รับพระราชทานยังทรงพระเยาว์อยู่มาก ไม่สามารถดูแลได้ต้องปล่อยให้ผู้จัดการหรือผู้ที่ทำนาทำกันไปตามใจชอบ ในเวลานั้นคนทำนาก็มีน้อย จึงทำให้ที่กร้างว่างเปล่ามีมาก ผู้ที่ทำนาก็ทำพอกำลังของตนไม่เต็มเนื้อที่ที่พระราชทาน ทั้ง ๆ ที่พระองค์ยกเว้นค่านาให้ตลอดไปจนกว่าจะต้องทำตราแดงใหม่ ดังความว่า

...พระราชประสงค์ทรงแสดงไว้ในประกาศนี้ว่า ถ้าและที่นารายนี้ยังเป็นของผู้รับพระราชทานอยู่ตราบใด โปรดเกล้าฯ ยกค่านาพระราชทานแก่พระองค์นั้นไปกว่าจะต้องทำตราแดงใหม่...¹

คลองทวีวัฒนา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) เป็นแม่กองจ้างชาวจีนขุดคลองทวีวัฒนา เพราะคลองมหาสวัสดิ์ตื้นเขินเนื่องจากคลองนี้เชื่อมแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าด้วยกัน ในยามที่น้ำขึ้นกระแสน้ำจากแม่น้ำทั้งสองสายจึงไหลเข้าคลองนี้ในบริเวณต้นคลองและปลายคลอง บริเวณตรงกลางจึงตื้นเขินขึ้นทุกปี เป็นอุปสรรคในการสัญจร จึงแก้ไขด้วยการขุดบริเวณตรงกลางที่ตื้นเขินแล้วตั้งชื่อว่าคลองทวีวัฒนา ขนาดคลองกว้าง 4 วา ลึก 4 ศอก ยาว 340 เส้น ขุดเสร็จใน พ.ศ. 2422²

คลองนราภิรมย์ เมื่อขุดคลองทวีวัฒนาแล้ว การจะให้กระแสน้ำในคลองมหาสวัสดิ์ไหลแรงอยู่เสมอ ไม่เกิดเป็นตะกอนทับถมให้ลำคลองตื้นเขินนั้นจะต้องหาทางระบายน้ำจากแม่น้ำท่าจีนลงสู่คลองสายนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) เป็นแม่กองจ้างชาวจีนขุดคลองนราภิรมย์ โดยขุดต่อเนื่องจากคลองทวีวัฒนาไปออก

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. กษ.3.3/31 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชการที่ 5 กระทรวงเกษตรราภิการ เรื่องรายงานกราบบังคมทูลของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยต่อรัชกาลที่ 5 (1 มิถุนายน 122)

² เจ้าพระยาวงษาอนุประพันธ์. (2484). ประวัติกระทรวงเกษตรราภิการ. หน้า 142 – 143.

แม่น้ำท่าจีน เป็นระยะทางยาว 540 เส้น กว้าง 4 วา ลึก 4 ศอก¹ คลองนราภิรมย์ช่วยให้น้ำในคลองมหาสวัสดิ์ คลองทวีวัฒนา มีน้ำไหลแรงสามารถรับน้ำจากแม่น้ำท่าจีนไปใช้ได้ทั่วถึง

ส่วนการคมนาคมทางบกประชาชนในเมืองนครชัยศรีใช้การคมนาคมโดยเกวียน ซึ่งใช้ได้ดีในหน้าแล้งหรือในพื้นที่ที่ไม่มีน้ำท่วมขัง แต่ข้อจำกัดของการใช้เกวียนคือสามารถบรรทุกสินค้าได้น้อย ไม่เหมือนทางเรือและในบริเวณพื้นที่ที่มีน้ำขังก็ไม่สามารถใช้เกวียนได้ ต้องใช้ไม้ไผ่ลากให้ลื่นไปตามพื้น

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมีการย้ายที่ทำการมณฑลแล้วพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้มีการวางผังเมืองที่อำเภอพระปฐมเจดีย์ใหม่ โดยโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนเพิ่มขึ้นจากเดิม เช่น ถนนหน้าองค์พระปฐมเจดีย์ตรงไปยังหน้าพระประโทนเจดีย์ และพระราชทานชื่อว่า “ถนนเทศา” โปรดเกล้าฯ ให้สร้างทางรถไฟสายใต้ เป็นเส้นทางระหว่างกรุงเทพ ฯ-เพชรบุรี เริ่มดำเนินการก่อสร้างเมื่อวันที่ 5 กันยายน พ.ศ. 2442 และเดินรถเมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2446 ระยะทางยาวประมาณ 151 กิโลเมตร ทางรถไฟสายนี้ตัดผ่านชุมชนสำคัญคือ กรุงเทพ ฯ พระปฐมเจดีย์ บ้านโป่ง โปธาราม ราชบุรี และเพชรบุรี²

ขณะกำลังดำเนินการก่อสร้างทางรถไฟสายเพชรบุรี ประชาชนในบริเวณชุมชนรอบ ๆ องค์พระปฐมเจดีย์ต่างสนใจเรื่องรถไฟมาก โดยหวังว่าจะเป็นประโยชน์แก่การคมนาคมและการค้าขายดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

...ฟังเสียงพ่อค้า ราษฎรในที่นี้อยู่ข้างจะพากันนิยมรถไฟเป็นอันมาก พวกเขาเห็นว่ารถไฟสายนี้พวกเขาจะได้ความบริบูรณ์ขึ้นอีกมาก เพราะทุกวันนี้การทำให้ขายสินค้ามีความขัดสนอยู่หลายอย่าง คือหาบขนสินค้ามาขายที่พระปฐมเป็นความลำบากแลเปลืองไสหุ่ยบางทีในระดูฝนเหมือนอย่างเดี๋ยวนี้ที่ไร่อยู่ไกลก็มาค้าขายไม่ได้ เพราะฝนตกชุกหนทางเป็นหล่มเป็นโคลนใช้เกวียนหรือพาหนะอย่างใดไม่ได้...ถ้ามีรถไฟความลำบากเหล่านี้จะหมดไป คงจะขายสินค้าได้ราคาขึ้นกว่าเดี๋ยวนี้ คนจึงหวังในรถไฟมาก...³

¹เจ้าพระยาวงษาอนุประพันธ์. (2484). เล่มเดิม. หน้า 142 – 143.

²เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. (2520). การพัฒนาการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 119 – 120.

³สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (ม.ป.ป.). จดหมายเหตุระยะทางพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรี รัตนโกสินทรศก 117. หน้า 15.

นอกจากนี้ทางรถไฟสายกรุงเทพ ฯ-เพชรบุรี ยังช่วยให้ประชาชนที่อยู่ห่างจากอำเภอพระปฐมเจดีย์เดินทางไปนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ได้สะดวกขึ้นมาก ก่อน พ.ศ. 2446 ประชาชนในบริเวณเพชรบุรี กาญจนบุรี นิยมไปนมัสการพระแท่นดงรัง เมืองกาญจนบุรี แต่พอสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพ ฯ - เพชรบุรีแล้ว ประชาชนหันมานมัสการองค์พระปฐมเจดีย์กันมากขึ้นเพราะเส้นทางการคมนาคมสะดวกขึ้น

การสร้างทางรถไฟจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้สภาพเศรษฐกิจของเมืองนครชัยศรีเจริญขึ้น เพราะการติดต่อค้าขายระหว่างท้องถิ่นหรือติดต่อกับกรุงเทพ ฯ สะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อนซึ่งอาศัยเฉพาะเรือและทางเกวียนซึ่งในฤดูฝนนั้นไม่สามารถเดินทางได้สะดวก โดยเฉพาะบริเวณชุมชนรอบ ๆ องค์พระปฐมเจดีย์ซึ่งเป็นศูนย์กลางของมณฑลนี้ก็เจริญเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว

บทที่ 3

มูลเหตุของการสนพระทัยเมืองนครปฐม ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตลอดระยะเวลา 15 ปี แห่งการครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองนครปฐมถือว่าเป็นเมืองหนึ่งที่มีความสำคัญ เนื่องจากทรงมีความเกี่ยวพันและผูกพันกับเมืองนี้ ทรงประทับที่เมืองนครปฐมเป็นระยะเวลานานารองลงมาจากกรุงเทพ ฯ และได้มีพระราชกรณียกิจที่ ทรงปฏิบัติตลอดจนสิ่งต่าง ๆ ที่ทรงสร้างขึ้นที่เมืองนครปฐม ทำให้สภาพเมืองนครปฐมเกิดความเปลี่ยนแปลง ดังนั้นประเด็นที่น่าสนใจที่จะศึกษาในบทนี้คือด้วยเหตุผลประการใดพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงสนพระราชหฤทัยเมืองนครปฐมแทนที่จะเป็นเมืองอื่น

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสนพระทัยเมืองนครปฐมเป็นพิเศษ พระองค์ทรงใช้พระปรีชาสามารถในการดำเนินนโยบายและทรงดำเนินพระราชภารกิจด้วยความ รอบคอบในการที่จะพัฒนาเมืองนครปฐม ซึ่งปัจจัยในการพัฒนาเมืองนครปฐมของพระบาท สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สามารถแบ่งออกได้ดังนี้

พระราชศรัทธาต่อพระปฐมเจดีย์

พระปฐมเจดีย์เป็นปูชนียสถานที่เก่าแก่ที่สุดของเมืองนครปฐมและมีความเกี่ยวข้องกับ ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์มาตั้งแต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงผนวช ประทับอยู่ ณ วัดราชาธิราช ได้ทรงมีโอกาสเสด็จจุดธูปไปนมัสการพระเจดีย์โบราณซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่า “พระประธม” ที่เมืองนครชัยศรีพร้อมด้วยพระสงฆ์และผู้ติดตามหลายคน ครั้นเวลาค่ำได้เสด็จขึ้น บนชั้นทักษิณ ทรงสวดมนต์แล้วตั้งอธิษฐานขอแบ่งพระบรมธาตุ (กระดูกของพระพุทธเจ้า) * เพื่อนำมาบรรจุในพระพุทธรูปที่หล่อใหม่มีนามว่า “พระสัมพุทธพรรณี” และบรรจุในพระเจดีย์ทองเหลือง หุ้มเงิน เพื่อไว้เป็นที่สักการะบูชาในกรุงเทพฯ ฯ มีบันทึกอยู่ในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหา สมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ความว่า

* คติความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพระบรมธาตุมักกล่าวไปในทำนองเดียวกันว่า “อัฐิธาตุของพระพุทธเจ้าตลอด ถึงพระอรหันต์สาวกทั้งหลายจะมีสัณฐานและคุณวิเศษผิดจากอัฐิธาตุของสามัญมนุษย์” จึงทำให้มีการบูชา พระบรมธาตุและพระบรมธาตุเจดีย์เท่ากับการบูชาพระบรมศาสดา

...ครั้งเวลาค่ำเสด็จขึ้นไปบนชั้นทักษิณสวตมนต์จบแล้ว จึงทรงตั้งอธิษฐาน ด้วยภาษามครความว่าที่มหาเจดีย์ฐานนี้ ข้าพเจ้ามีความเชื่อถือเลื่อมใสว่า คงเป็นของเก่าแท้ยิ่งใหญ่อีกกว่าพระเจดีย์ในเขตแดนสยามประเทศ ไม่มีพระเจดีย์องค์ใดที่จะเก่าจะใหญ่ยิ่งกว่าองค์นี้ไม่มีแล้ว...ข้าพเจ้ามาคิดอีก ประการหนึ่งว่าผู้ที่ท่านก่อสร้างลงไว้แต่เดิมนั้น เห็นที่ท่านจะได้บุญนิตย์ตลอดของ ประณีตอุดมดีที่ควรเชื่อ จะเลื่อมใสเป็นมหัศจรรย์...ถ้าพระบรมธาตุของ สมเด็จพระผู้มีพระภาคหากจะยังประดิษฐานเหลืออยู่ในโลกนี้ ก็คงจะมีอยู่ในที่ เช่นนี้เป็นแน่ไม่สงสัย ถ้าในพระมหาเจดีย์นี้มีพระบรมธาตุซึ่งท่านแต่โบราณ บรรจุไว้ในภายใน ขอเทพดาผู้ใหญ่ทรงรักษาพระมหาเจดีย์ฐานขององค์นี้จะมี เมตตากฤษณาแบ่งพระบรมธาตุให้สักสององค์ ข้าฯ จะนำไปบรรจุไว้ใน พระพุทธรูปที่หล่อใหม่มีพระนามว่าพระสัมพุทธพรณิน้ององค์หนึ่ง จะบรรจุไว้ในพระเจดีย์ทองเหลืองหุ้มเงินองค์หนึ่งจะได้ไว้เป็นที่เคารพบูชาให้ทั่วราบใน กรุงเทพฯ ให้สมควร...จึงทรงรับสั่งให้เชิญมอบแก้วตั้งบนพานแก้วขึ้นไปตั้งไว้ใน โพรงพระเจดีย์ด้านทิศตะวันออก แต่ในคราวนั้นไม่ได้รับพระบรมธาตุตั้ง ประารถนา...¹

ครั้งเสด็จกลับจากพระปฐมเจดีย์ได้ประมาณเดือนเศษเกิดปาฏิหาริย์ให้ทรงได้รับพระบรมธาตุสมดังปรารถนา มีความต่อว่า

...หนึ่งพระพุทธรูปนารัตน์องค์ 1 ทรงสร้างไว้แต่ก่อนยังอยู่ในหอพระวัดมหาธาตุ วันหนึ่งพระสงฆ์เข้าไปสวดมนต์ในหอพระนั้น สวดมนต์ไปครึ่งหนึ่ง จึงเห็นเป็นควันกลุ่มขึ้นที่พระพุทธรูปนารัตน์สีแดงและมีกลิ่นหอมเหมือนควันธูปเทียนขึ้นที่ห้องพระพุทธรูปอยู่นั้น ควันนั้นก็พลุ่งขึ้นมากจนพระพุทธรูปนารัตน์นั้นแลดูพระองค์แดงเหมือนสีนาก พระสงฆ์ทั้งปวงก็ตกใจลุกไปดูสำคัญว่าไฟไหม้ขึ้นในที่นั้นดูก็หาเห็นไฟอะไรไม่ จึงกลับมานั่งสวดมนต์ต่อไป จนจบควันนั้นก็จางหายไป...ครั้งเวลารุ่งขึ้นนำความขึ้นกราบทูลให้ทราบ จึงเสด็จลงมาทอดพระเนตรพระพุทธรูปนารัตน์ จึงทรงเห็นพระบรมสารีริกธาตุที่บรรจุไว้ในองค์พระพุทธรูปนั้น...²

¹สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาภรณ์. (2505). พระราชประวัติในรัชกาลที่ 4 ใน พระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 5 – 6.

²สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาภรณ์. (2505). เล่มเดิม. หน้า 7.

ครั้นได้รับฟังเหตุการณ์ต่าง ๆ ดั่งนั้นแล้วก็รับสั่งให้ประชุมพระสงฆ์เถรานุเถระ พระสงฆ์ในที่ประชุมนั้นลงความเห็นพร้อมกันว่า

...พระบรมธาตุใหม่นั้นเสด็จมาเอง ด้วยพระบรมธาตุที่เสด็จมาใหม่นั้นมี
 สันฐานแปลกกันกับพระบรมธาตุที่มีอยู่ด้วยกันเป็นอันมาก พระบรมธาตุ
 ที่เสด็จมาใหม่นั้นเล็กเท่าเมล็ดพันธุ์ฝักกาด มีสีขาวคล้ายสีดอกพิกุลสด
 กับมีสีขาวดุดังสังข์...พระบรมธาตุนั้นได้ทรงบรรจุไว้ในพระพุทธรูป
 สัมพุทธพรรณีองค์หนึ่งกับบรรจุไว้ในพระเจดีย์สุวรรณผลึกที่ทรงปฏิญาณ
 ไว้ที่พระปฐมเจดีย์นั้นองค์หนึ่ง...¹

ปาฏิหาริย์พระบรมธาตุที่เกิดขึ้นเป็นเหตุผลให้ทรงเกิดความเลื่อมใสศรัทธาต่อองค์
 พระปฐมเจดีย์เป็นอย่างยิ่งและน่าจะทำให้ทรงเชื่อมั่นว่าเป็นพระบรมธาตุเจดีย์อย่างแน่นอน ดั่งนั้น
 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ
 ให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระบรมธาตุเจดีย์องค์เดิมให้มั่นคงถาวรแล้วทรงเรียกว่า “พระปฐมเจดีย์”
 ด้วยทรงมีพระราชศรัทธาว่าเป็นองค์พระมหาสุปเจดีย์ของโบราณแรกตั้งพระพุทธศาสนาตั้งแต่
 เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชเผยแผ่พุทธศาสนามายังดินแดนสุวรรณภูมิ

เรื่องพระปฐมเจดีย์กระทำปาฏิหาริย์เป็นที่ทราบและสร้างความอัศจรรย์ใจกับผู้คน
 อย่างกว้างขวาง เพราะมีผู้พบเห็นอยู่บ่อยครั้งนับตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมาจนถึงประชาชน กล่าวกันว่า
 ถ้าสมโภชเวียนเทียนเมื่อใดก็เห็นทุกราว ปาฏิหาริย์ที่ได้พบเห็นมีลักษณะต่าง ๆ เช่น เกิดรัศมีเป็นแสง
 สว่างรุ่งเรืองขึ้นไปจนตลอดยอด บางที่ได้ยินเสียงไชโยโห่ร้องหรือได้กลิ่นควันธูปตลบอบอวลครั้งขึ้นไป
 ตรวจดูก็ไม่พบเห็นผู้ใด ซึ่งปาฏิหาริย์ขององค์พระปฐมเจดีย์ที่กล่าวถึงนี้บ้างก็เชื่อว่าเป็นเพราะอำนาจ
 แห่งพระบรมสารีริกธาตุหรืออำนาจเทพยดาที่ประดิษฐานในองค์พระปฐมเจดีย์ แต่บางพวกก็ว่า
 รัศมีสว่างเกิดขึ้นเองเพราะธาตุไฟที่อยู่ในอิฐในปูน ด้วยมีในตำราฝรั่งเรียกว่า “ฟอสฟอรัส” (ฟอสฟอรัส)
 ซึ่งเป็นรัศมีเกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ ไม่ใช่เพราะปาฏิหาริย์พระบรมธาตุแต่อย่างใด

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ก็ทรงทอดพระเนตรปาฏิหาริย์ขององค์พระปฐมเจดีย์ด้วยเช่นเดียวกัน ดังมีรายละเอียดปรากฏอยู่
 ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงได้ตอบกันมีข้อความว่า

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาภรณ์. (2505). เล่มเดิม. หน้า 8.

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงประทับอยู่ที่พระราชวังสนามจันทร์

...ได้ทรงทอดพระเนตรเห็นองค์พระปฐมเจดีย์มีรัศมีสว่างพร่าวไปทั้งองค์ ดูประหนึ่งว่าองค์พระปฐมเจดีย์ด้านตะวันตก คือด้านที่เรียงตรงกับสนามจันทร์นั้นทาด้วยฟอสฟอรัส พร่าวเรือง ๆ ตั้งแต่ใต้คอระฆังลงมา หน่อยหนึ่ง ตลอดขึ้นไปจนยอดมงกุฎและยังข้ามีเป็นลำรัศมีพวยพุ่งขึ้นไป อีกประมาณ 3 - 4 วา ปรากฏอยู่แก่ตาอย่างนี้ 17 นาที แล้วรัศมีตอนได้ แต่ปล้องไหนตลอดจนยอดก็ดับลงไปทันที เหลือสว่างอยู่แต่ตอน ช่องมะหวดลงมาอีกสักไม่ถึงกึ่งนาทีก็ดับหายไปหมด มีดแม้จะมองแต่รูป องค์พระก็ไม่เห็นถนัด...

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชหัตถเลขาตอบดังนี้

...เรื่องพระปฐมเจดีย์กระทำปาฏิหาริย์ตามลักษณะที่เล่ามานี้ ช่างไม่มีผิดกับที่เคยเห็น 2 คราวแต่สักนึกหนึ่งเลย เวลาที่ได้เห็นนั้นคนมาก ยิ่งกว่าที่นับมา เวลาเพียงยามเดียวกำลังเสด็จออก คนเฝ้าแน่น ๆ อยู่ ก็ได้เป็นเช่นนี้ เห็นปรากฏด้วยกันหมด จึงได้มีเรื่องตรวจตรา ซึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พอเข้าใจชัดเจนใน ลักษณะที่เล่าว่าเป็นอย่างไร แลเชื่อว่าได้เป็นเช่นนั้นจริงเพราะเคยเห็น แต่จะเป็นด้วยอันใดเหลือที่จะยืนยันถาวรรับรองให้คนอื่นเห็นจริงด้วยได้ จึงไม่ได้เล่าให้ใครฟังในชั้นหลัง ๆ นี้ เพราะห่างจากเวลาที่ได้เห็นนั้นมาก...¹

ปาฏิหาริย์พระบรมธาตุในครั้งนั้นทำให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงเลื่อมใสศรัทธาในองค์พระปฐมเจดีย์เป็นอย่างยิ่งด้วยทรงมั่นพระราชหฤทัยว่าเป็นนิมิตรหมาย แห่งพระบุญญาภาวของพระองค์ และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเหรียญพระปฐมปาฏิหาริย์ เพื่อเป็นที่ระลึก ในเหตุการณ์ที่ได้ทอดพระเนตร มีลักษณะเป็นเหรียญวงกลมสองหน้า ด้านหน้าเป็นภาพธรรมจักรและ ด้านหลังมีตัวอักษรความว่า “วันอาทิตย์ที่ 24 ตุลาคม ร.ศ. 128 เดือน 11 ขึ้น 10 ค่ำ เวลา 2 ยาม 55 นาที พระปฐมปาฏิหาริย์” ต่อมาภายหลังเมื่อครั้งสร้างพระราชวังสนามจันทร์ขึ้น จึงทรงโปรดฯ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2506). พระราชหัตถเลขาเรื่องพระปฐมเจดีย์กระทำปาฏิหาริย์ ใน *เรื่องพระปฐมเจดีย์* (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานประชุมเพลิงศพ คุณแม่วร สาทรพันธุ์). หน้า 218 - 220.

ให้สร้างพระที่นั่งปาฏิหาริย์ทศไฉนเป็นพระที่นั่งองค์เล็กตั้งอยู่บนชานชาลาชั้นบนระหว่างพระที่นั่งพิมานปฐมกับพระที่นั่งวัชรนิรมายาใช้เป็นประทับทอดพระเนตรพระปฐมเจดีย์

นครปฐมเป็นเมืองที่มีความเจริญและอุดมสมบูรณ์

เมืองนครปฐมมีอาณาเขตติดกับกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของประเทศไทย และมีพื้นที่อยู่ในบริเวณเขตที่ราบลุ่มภาคกลางตอนล่างของประเทศ มีแม่น้ำสายสำคัญไหลผ่านคือ แม่น้ำท่าจีน ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำเจ้าพระยา แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท ไหลผ่านพื้นที่จังหวัดชัยนาท สุพรรณบุรี นครปฐม แล้วออกสู่อ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรสาคร รวมความยาวประมาณ 315 กิโลเมตร² จึงจัดได้ว่าเป็นเมืองที่อยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำท่าจีนนั่นเอง

ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน สามารถแบ่งเป็น 4 เขต³ ซึ่งแต่ละเขตมีลักษณะที่แตกต่างกันดังนี้

1. **กลุ่มพื้นที่รูปพัด (Fan Complex)** เป็นพื้นที่บริเวณด้านตะวันตกของแม่น้ำท่าจีน ซึ่งมีความลาดชันกว่าเขตอื่น ๆ พื้นที่บางส่วนของเขตนี้อยู่ห่างจากแม่น้ำมาก และมีเนินเขาเตี้ย ๆ ลักษณะเป็นขอบของที่ราบภาคกลาง เนื่องจากพื้นที่มีความลาดชันและอยู่ไกลจากแม่น้ำ บริเวณนี้จึงมีอุปสรรคในเรื่องการเพาะปลูกและการคมนาคม การเพาะปลูกต้องอาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว ความอุดมสมบูรณ์จึงมีน้อยกว่าเขตอื่น ๆ

2. **ทุ่งราบลุ่มน้ำเก่า (Old Delta)** พื้นที่เกิดจากการทับถมของดินตะกอนแม่น้ำก่อนบริเวณอื่น ๆ จึงเรียกว่าทุ่งราบลุ่มน้ำเก่า พื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำมีคันดินธรรมชาติ (Natural Levee)^{*} ติดต่อกันอยู่ ทำให้มีเนื้อที่ทำการเพาะปลูกและสร้างบ้านเรือนได้ตามลำน้ำ ส่วนด้านหลังของแนวคันดินธรรมชาติจะเป็นที่ลุ่ม (Black Swamp) ได้รับความน้ำจากแม่น้ำเป็นบริเวณที่เหมาะสมแก่การปลูกข้าว

¹ นवलผจง เสวตเวช. (2539). พระราชวังสนามจันทร์ ใน พระตำหนักชาลิมงคลอาสน์และพระราชวังสนามจันทร์. หน้า 112.

² สวาท เสนาณรงค์. (2519). ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. หน้า 33.

³ ชีเกฮารุ ทานาเบ. (2518 – 2519, ตุลาคม – มกราคม). การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. *ธรรมศาสตร์*. 5(2): 71 – 72.

* คันดินธรรมชาติ เป็นลักษณะภูมิประเทศที่ราบที่อยู่สองฝั่งปากแม่น้ำ ระหว่างที่น้ำท่วมในบริเวณนี้ก็พัดพาเอาตะกอนไปทิ้งไว้ ทำให้เกิดที่ราบดินตะกอนและดินบริเวณนั้น เรียกว่า ดินตะกอนน้ำพา (Alluvial Soil) และเมื่อน้ำลดความแรงลงตอนน้ำจะลงตลิ่งก็เอาตะกอนมาค้างไว้เป็นแนวที่ริมตลิ่งเรียกว่า คันดินธรรมชาติ (Natural Levee)

3. **ทุ่งราบลุ่มน้ำใหม่ตอนบน (New Delta: Delta High)** เป็นที่ราบต่อเนื่องจากบริเวณกรุงเทพฯ ฯ ที่ราบนี้เป็นเกาะเก่าที่ทับถมกันหนาอยู่ในบริเวณอ่าวไทยหรืออาจเกิดจากคันดินธรรมชาติแถบใกล้ปากแม่น้ำ ลักษณะพื้นที่มีความลาดชันสูงกว่าที่ราบลุ่มน้ำใหม่ตอนล่าง

4. **ทุ่งราบลุ่มน้ำใหม่ตอนล่าง (New Delta: Delta Flat)** เป็นที่ลุ่มมากกว่าเขตอื่น ๆ จึงมีปัญหาเกี่ยวกับการระบายน้ำ ในฤดูฝนจะมีน้ำขังเกิดเป็นบึงและหนองน้ำตามธรรมชาติอยู่ทั่วไป แต่เป็นบริเวณที่สามารถทำการเพาะปลูกได้

จากลักษณะทางภูมิศาสตร์ดังกล่าวจะเห็นว่าเมืองนครปฐมบางส่วนจะเป็นที่ดอน บางส่วนเป็นที่ลุ่ม แต่โดยส่วนรวมแล้วเป็นบริเวณที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐานและทำการเพาะปลูก เนื่องจากเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำที่อุดมสมบูรณ์ นอกจากนี้จะมีแม่น้ำท่าจีนซึ่งเป็นแม่น้ำสายสำคัญแล้ว ยังมีคลองหลายสาย เช่น คลองบางแก้ว คลองมหาสวัสดิ์ คลองเจ็ดยุ้ง คลองบางพระ คลองพิศมัย คลองทิววัฒนา คลองบางภาษี ฯลฯ เชื่อมโยงกัน อีกทั้งเนื้อดินเกิดจากการทับถมของตะกอนดินเหนียว จึงเป็นประโยชน์ต่อการปลูกข้าว บริเวณนี้จึงได้ชื่อว่าเป็นเขตเกษตรกรรมที่สำคัญของประเทศมาจนถึงปัจจุบัน¹

จากสภาพทางภูมิศาสตร์ของเมืองนครปฐมดังกล่าว ผู้วิจัยสามารถนำมาวิเคราะห์ถึงสาเหตุความเจริญของเมืองนครปฐมได้หลายประเด็น ประเด็นแรกการที่เมืองนครปฐมมีที่ตั้งที่ใกล้กรุงเทพฯ ฯ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของประเทศ ทำให้ส่วนกลางเข้าไปมีบทบาทในการปกครองและรักษาความสงบได้อย่างใกล้ชิด เป็นการเอื้ออำนวยต่อการประกอบอาชีพของประชาชนโดยทั่วไป เช่น เมื่อมีการผลิตผลผลิตขึ้นการเคลื่อนย้ายผลผลิตจากท้องถิ่นไปสู่ตลาดก็เป็นไปโดยสะดวก เพราะระหว่างกรุงเทพฯ ฯ กับเมืองนครปฐมมีแม่น้ำลำคลองหลายสายเป็นเส้นทางคมนาคมในขณะเดียวกันสินค้าจากกรุงเทพฯ ฯ ก็สามารถเข้ามาสู่เมืองนครปฐมตามเส้นทางคมนาคมดังกล่าวสภาพที่ตั้งที่ใกล้กรุงเทพฯ ฯ นอกจากการคมนาคมทางน้ำแล้วยังมีเส้นทางคมนาคมทางรถไฟที่ใช้สำหรับติดต่อกับกรุงเทพฯ ฯ อีกด้วย จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เมืองนครปฐมมีความเจริญ ดังจะเห็นจากในสมัยรัชกาลที่ 3 – 5 นั้น เมืองนครปฐมเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลทรายที่สำคัญของประเทศ

ประเด็นที่สองการที่ลักษณะของเมืองนครปฐมมีอาณาเขตติดกับเมืองใหญ่หลายเมือง เช่น สุพรรณบุรี สมุทรสาคร ราชบุรี และกรุงเทพฯ ฯ ทำให้เกิดการค้าระหว่างท้องถิ่นข้างเคียง มีข้อมูลระบุว่าใน พ.ศ. 2441 สินค้าประเภทเครื่องทองเหลืองและเสื้อผ้าที่นำมาจากกรุงเทพฯ ฯ มาจำหน่ายที่

¹สวาท เสนาณรงค์. (2519). ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. หน้า 34.

ตลาดพระปฐมเจดีย์มียอดขายประมาณเดือนละ 13,723 บาท¹ แสดงให้เห็นว่าการที่มีอาณาเขตติดกับเมืองใหญ่หลายเมืองมีผลต่อการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าของเมืองนครปฐมด้วย

ประเด็นที่สามการที่ลักษณะของเมืองนครปฐมที่มีแม่น้ำท่าจีนและลำคลองหลายสายไหลผ่านชุมชน นอกจากจะเป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตแล้วยังเป็นสิ่งเอื้ออำนวยต่อการตั้งถิ่นฐานของประชากร เช่น การที่มีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นจำนวนมากในเมืองนครปฐม โดยชาวจีนเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งที่เข้าไปมีบทบาททางเศรษฐกิจทั้งในด้านแรงงาน ผู้ประกอบการผลิตและพ่อค้าดังที่กล่าวแล้วในบทที่ 2

ประเด็นสุดท้ายเมืองนครปฐมสงบสุขไม่มีปัญหาโจรผู้ร้าย ดังปรากฏในหนังสือกราบบังคมทูลของพระยามหาอำมาตยาธิบดี อุปราชมณฑลภาคตะวันตกมีข้อความตอนหนึ่งว่า “...การโจรผู้ร้ายในมณฑลภาคตะวันตกที่เปนมามากแล้วและที่เปนนอยู่บัดนี้ ทางมณฑลนครชัยศรี ทั้ง 3 จังหวัดเข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลได้ว่าสงบมาก ถ้าเทียบกับมณฑลราชบุรี...”² นับว่าเป็นเมืองที่น่าอยู่พระองค์สามารถประทับอยู่ได้อย่างสะดวกสบาย

นครปฐมมีชัยภูมิที่เหมาะสมกับการเป็นสถานที่ประทับแปรพระราชฐาน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพอพระราชหฤทัยในภูมิประเทศของเมืองนครปฐมเป็นอย่างมาก และจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 พระองค์ทรงเห็นว่าในกาลภายหน้าเรื่องราวของการรุกรานและการช่วงชิงดินแดนโดยวิธีเดิมจะกลับมาอีกครั้ง จึงทรงเตรียมวางแผนการไว้ล่วงหน้าในการหาสถานที่ประทับแปรพระราชฐานไว้ในยามลี้ภัย ซึ่งในเหตุการณ์ครั้งนั้นได้ส่งผลกระทบต่อสังคมและความมั่นคงของประเทศ และยังรวมไปถึงขวัญและกำลังใจของประชาชนเป็นอย่างมาก

เหตุการณ์วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ฝรั่งเศสอ้างว่าเวียดนามและเขมรเคยมีอำนาจเหนือลาวมาก่อนเมื่อเวียดนามกับเขมรเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ดินแดนต่าง ๆ เหล่านี้ก็ควรตกเป็นของฝรั่งเศสด้วย จึงส่งเรือรบ 2 ลำ มาปิดปากแม่น้ำเจ้าพระยา ทหารได้ทำการยิงต่อสู้แต่ไม่สำเร็จ มีทหารได้รับบาดเจ็บและเรือเสียหายมาก นายปาวีซึ่งเป็นกงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ฯ จึงยื่นคำขาดซึ่งไทยยอมปฏิบัติตามบางส่วน ทำให้นายปาวีไม่พอใจ จึงถอนทูตออกจากไทยและใช้กองเรือปิดล้อมอ่าวไทยทันที รัฐบาลไทย

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.14/61 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย เรื่องกรมหลวงดำรงตรวจราชการเมืองนครชัยศรี (21 สิงหาคม 117)

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.20/6 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย เรื่องรายงานราชการมณฑลนครชัยศรี (8 กรกฎาคม 2459)

จึงต้องปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสทุกประการ วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 นี้ นับว่าไทยต้องสูญเสียดินแดนครั้งสำคัญ โดยต้องยกดินแดนลาวเกือบทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศส

ขณะที่เกิดข้อพิพาทในกรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 นั้น ฝรั่งเศสถือโอกาสส่งกองทัพไปยึดเมืองจันทบุรี โดยอ้างว่าเพื่อเป็นหลักประกันให้ไทยปฏิบัติตามเงื่อนไข ต่อมาเมื่อไทยปฏิบัติตามเงื่อนไข คือยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ไปแล้ว ฝรั่งเศสก็ยังไม่ยอมถอนทหารออกไปจากเมืองจันทบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าเมืองจันทบุรีอยู่ในจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญ จึงเจรจาขอแลกเปลี่ยนดินแดนที่อยู่ห่างไกลให้แทน โดยยอมยกเมืองนโนไพรและเมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับเมืองปากเซ (ในลาวตอนใต้) กับเมืองไชยบุรี และเมืองแก่นท้าว ซึ่งเป็นดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง ตรงข้ามกับหลวงพระบาง (ในลาวตอนเหนือ) ให้ฝรั่งเศสแทน ฝรั่งเศสจึงยอมถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรี แต่ทหารที่ยกออกไปนั้นกลับไปยึดเมืองตราดไว้แทนการยึดครองเมืองตราดของฝรั่งเศส ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องยกดินแดนบูรพา ได้แก่ พระตะบองและศรีโสภณให้กับฝรั่งเศสแลกเปลี่ยนกับเมืองตราดกลับมาเป็นของประเทศไทย

เหตุการณ์ในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรำลึกอยู่เสมอเพราะเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนที่จะได้เสด็จออกไปทรงศึกษาวิทยาการ ณ ประเทศอังกฤษเพียงเดือนเศษ ซึ่งจากเหตุการณ์ครั้งนั้นเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับความโทมนัสอย่างแสนสาหัสและจากเหตุการณ์ดังกล่าวรวมทั้งการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำต้องทรงสละดินแดนบางส่วนของประเทศเพื่อรักษาเอกราชของชาติไว้ นั้น จึงทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไม่ไว้วางพระราชหฤทัย เพราะอาจมีการรุกรานเช่นเดิมเกิดขึ้นอีกก็ได้ ทั้งอาจจะเลยเข้ามาจนถึงกรุงเทพ ฯ ได้ จึงทรงเตรียมวางแผนการไว้ล่วงหน้าในการหาสถานที่ประทับแปรพระราชฐานในยามลี้ภัย

ด้วยความที่สภาพภูมิประเทศจังหวัดนครปฐมเป็นที่ราบลุ่มเช่นเดียวกับจังหวัดอื่น ๆ ในภาคกลาง มีเนื้อที่ประมาณ 2,168.327 ตารางกิโลเมตร หรือ 1,355,204 ไร่¹ สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 6 เมตร ส่วนที่สูงที่สุดจะอยู่ทางแถบทิศเหนือและทิศตะวันออกเฉียงเหนือ จากนั้นจะค่อย ๆ ลาดลงจนถึงพื้นที่ต่ำสุดซึ่งอยู่ทางด้านทิศใต้และทิศตะวันตกเฉียงใต้ ตามลักษณะดังกล่าว พื้นที่ที่อยู่ทางตอนเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือจึงมีลักษณะเป็นที่ดอนมากกว่าตอนกลางและตอนล่าง ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบลุ่ม โดยเฉพาะในเขตอำเภอเมืองนครปฐม อำเภอนครชัยศรี อำเภอสามพราน และมีแม่น้ำไหลผ่านเพียงสายเดียวคือ แม่น้ำท่าจีน (ชาวบ้านเรียกแม่น้ำนครชัยศรี)

จากลักษณะของภูมิประเทศข้างต้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเห็นว่านครปฐมเป็นเมืองที่มีลักษณะภูมิประเทศเหมาะสมสำหรับเป็นสถานที่ประทับแปรพระราชฐาน

¹ มาลี แดงดอกไม้. (2542). นครปฐม : เมืองแห่งพระปฐมเจดีย์. หน้า 20.

เนื่องจากยากแก่การติดตามของศัตรูและยังไม่มีสะพานข้ามแม่น้ำ อีกทั้งถนนฝั่งธนบุรีก็ยังไม่มีส่วนใดที่จะสามารถเดินทางต่อไปยังเมืองนครปฐมได้ การเดินทางไปได้ทางเดียวก็คือทางรถไฟจากสถานีรถไฟบางกอกน้อยถึงจังหวัดนครปฐม ดังนั้นเมื่อในยามมีข้าศึกมาถึงพระนครก็จะได้อพยพโดยทางรถไฟแล้วก็จะระเบิดทางรถไฟทิ้งหลังจากที่ขบวนเสด็จผ่านไปแล้ว จมื่นอมร ตรีสุนทรโวหาร (แจ่ม สุรินทร์เวช) ได้เขียนไว้ในหนังสือเรื่อง “เสือป่าและลูกเสือในประวัติศาสตร์รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1” ความว่า

...บางท่านก็อาจสงสัยว่า การย้ายเมืองหลวงมาตั้งรับที่สนามจันทร์ จังหวัดนครปฐมนั้น มีประโยชน์คืออะไร ประโยชน์ที่สำคัญก็คือ ทรงใช้แผนธรรมชาติเข้าเป็นขบวนการกันมิให้ข้าศึกส่งทหารล่วงล้ำจากกรุงเทพฯ ฯ ไปถึงนครปฐมได้สะดวก ชั้นแรกก็ระเบิดทางรถไฟลงก่อน เมื่อไปโดยทางรถไฟไม่ได้แล้วก็คงเหลือแต่ทางธรรมชาติ ซึ่งเต็มไปด้วยคู คลอง ร่องสวนที่ชาวบ้าน ชาวสวนจัดทำขึ้นประกอบกรกสิกรรม และเต็มไปด้วยโคลนเลนตามลักษณะของกรุงธนบุรี สมมุติข้าศึกใช้เรือก็ไม่พ้นที่ฝ่ายเราตักโจมตีได้สะดวกสบายอย่างไม่มีทางรอดไปได้ ถ้าจะส่งทหารเดินย่ำไปทางบกก็ไม่มีทางจะทำได้เลย ถ้าจะยกกองไปด้วยยานทางบกหรือแม้จะเป็นรถถังก็จะไปไม่ไกลสักแค่นั้น คงจะต้องนอนตะแคงข้างร่องสวน ส่วนทางด้านริมทะเลยังมีสภาพเลวร้ายไปกว่าเดิมอีกหลายเท่า ล้นเกล้า ฯ จึงตัดสินพระราชหฤทัยจะตั้งมั่นต่ออยู่ที่จังหวัดนครปฐม

โดยเหตุบังเอิญที่ลักษณะภูมิประเทศของจังหวัดนครปฐม มีลักษณะเป็นพื้นดินดอนคือระยะทางนับจากสามพรานขึ้นมาถึงตัวจังหวัดเป็นทุ่งนาโดยส่วนมาก ไม่เป็นร่องสวนอย่างที่ เป็นอยู่ในจังหวัดธนบุรี อีกทั้งถ้าต้องการติดต่อกับจังหวัดสมุทรสาครก็ยิ่งเต็มไปด้วยความยากลำบาก เพราะเต็มไปด้วยดินเลน ป่าจาก ลำน้ำ คลอง ซึ่งเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่ดีสำหรับเป็นที่ป้องกันมิให้ข้าศึกบุกเข้าไปรบกวณ เมื่อถึงตัวจังหวัดนครปฐมขึ้นไปทางด้านอำเภอกำแพงแสนก็เป็นป่าต่อเนื่องกันไปจนถึงเขตแดนสุพรรณบุรี ด้านที่ต่อไปทางบ้านโป่งโพธาราม เจ็ดเสมียน ราชบุรี ก็เป็นที่ดอน มีบ้านช่องราษฎรเป็นระยะ ๆ ประกอบกับมีป่าละเมาะทั่วไป โดยเหตุนี้จึงสะดวกต่อการวางกลยุทธ์ที่จะต่อต้านข้าศึกในยุทธวิธีโจมตี ข้าศึกที่กำลังเหน็ดเหนื่อยในเวลากลางคืน โดยทรงใช้คำสมมุติให้ดำเนินกรเช่นนั้นด้วยอุบาย นานาประการ...¹

จึงนับว่าเมืองนครปฐมมีลักษณะภูมิประเทศที่เหมาะสมในการเป็นสถานที่ประทับแปรพระราชฐานยิ่งกว่าเมืองใด ๆ เพราะข้าศึกไม่สามารถจะติดตามไปตามลำน้ำลำคลองเล็ก ๆ

¹จมื่นอมรตรีสุนทรโวหาร. เสือป่าและลูกเสือในประวัติศาสตร์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 48 – 49.

ที่เต็มไปด้วยโคลนตม อีกทั้งการคมนาคมติดต่อกໍไม่เอื้อความสะดวกให้แก่ศัตรู จึงถือเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่ได้เปรียบศัตรูได้เป็นอย่างดี ประกอบกับการมีความอุดมสมบูรณ์ แม้จะต้องถอยร่นต่อไปยังบริเวณมีทางด้านที่ติดต่อกໍทางสุพรรณบุรี ซึ่งเป็นเมืองที่มีความทุรกันดารและข้าศึกไม่สามารถจะติดตามมาได้ อีกทั้งยังสามารถที่จะตั้งค่ายหลวงอยู่ได้อย่างถาวร

นครปฐมเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้ทรงสนพระทัยเพียงเฉพาะองค์พระปฐมเจดีย์ในเมืองนครปฐมเท่านั้น แต่ทรงมีความสนพระทัยในการเสาะแสวงหาและรวบรวมเรื่องเรื่องเกี่ยวกับโบราณสถานและโบราณวัตถุตั้งแต่นัรัชสมัยสมเด็จพระบรมชนกนาถ เมื่อพระองค์เสด็จมาประทับเป็นครั้งคราวระหว่างที่ยังดำเนินงานซ่อมสร้างองค์พระปฐมเจดีย์อยู่ พระองค์ทรงสร้างพระตำหนักใกล้ ๆ องค์พระปฐมเจดีย์ เรียกว่า พระตำหนักบังกาล (ปัจจุบันถูกรื้อไปแล้ว)

ต่อมาเมื่อครั้งเสด็จขึ้นครองราชสมบัติก็ยังทรงรับพระราชภาระสืบต่อในการตกแต่งพระปฐมเจดีย์ และในขั้นตอนสุดท้ายในการประดับกระเบื้องทองระหว่างที่เสด็จไปประทับที่เมืองนครปฐมนั้น พระสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม (ทม) ข้าหลวงเทศาภิบาลได้นำแผ่นสัมฤทธิ์ 2 ชิ้น รูปครุฑปราบมารแผ่นหนึ่งและรูปกระบี่ปราบมารอีกแผ่นหนึ่งที่ถูกขุดพบในบริเวณรอบ ๆ พระเจดีย์วัดพระประโทนขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายในวันที่ 13 มกราคม พ.ศ. 2453 จากนั้นพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงนำไปประกอบเป็นธงชัยพระกระบี่กระบี่และพระครุฑพ่าห์น้อยขึ้น สำหรับนำไปเป็นเครื่องประดับพระเกียรติยศเชิญนำเสด็จพระราชดำเนินในขบวนพยุหยาตรา* และหลังจากนั้นเพียง 13 วัน ขณะที่ประทับอยู่ที่นครปฐม พระอธิการรุ่งจากวัดหนองตานาง อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ก็ได้นำพระแสงศรกำลังราม ซึ่งทำด้วยสัมฤทธิ์ ทั้งลูกศรและคันธนูซึ่งขุดได้ในวัดมาถวาย ทำให้พระองค์รู้สึกว่าร่าเริงกับทำขึ้นสำหรับพระองค์ทีเดียว เพราะทรงมีพระนามว่า วชิราวุธ การที่ทรงได้แผ่นสัมฤทธิ์และศรโบราณนี้ ทรงถือเสมือนเป็นเครื่องประดับพระบารมีเปรียบได้กับพระมหากษัตริย์ในอดีตที่ได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมี ดังที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพ ความตอนหนึ่งว่า

...นี่ก็นับว่าเป็นโชคดีเปนนุญหนักหนาที่ได้ของสำคัญ ๆ เช่น กระบี่กระบี่
ครุฑพ่าห์และศรโบราณนี้มา ภายในปีต้นแห่งรัชสมัย นับว่าเปเน สวัสดิ
มงคลแก่ตัวหม่อมฉัน และพระบรมราชวงศ์จักรี ทั้งสยามรัฐสีมา

* ตามความเชื่อของศาสนาพราหมณ์จะนับถือพระมหากษัตริย์เป็นพระนารายณ์อวตารและจะมีพระยาครุฑเป็นพาหนะ กระบี่เป็นบริวาร

ประชาชนที่หม่อมฉันได้รับการเป็นผู้ทำนุบำรุงดูเหมือนมาเป็นครื่อง
เตือนใจให้รู้สึกน่าที่ของตนที่จะต้องแผ่อาณาแก่ประชาชนทั้งหลายใน
สยามรัฐ และจะต้องทำนุบำรุงให้ชาติดำเนินไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง
ยิ่งขึ้น ให้ราษฎรได้รับความร่มเย็นเป็นสุขทั่วกัน ให้ได้คงเป็นไทยอยู่จริง
สมนามแห่งชาติเรานี้ชั่วกัลปาวสาน...¹

นอกจากนั้นเมืองนครปฐมในอดีตเคยเป็นที่ตั้งของชุมชนที่มีความเจริญรุ่งเรืองและม
ีความสำคัญมาตั้งแต่อดีตดังที่ได้กล่าวรายละเอียดไว้ในบทที่ 2 อีกทั้งยังมีเมืองใกล้เคียงได้แก่ ราชบุรี
กาญจนบุรี สุพรรณบุรี และพระนครศรีอยุธยา ซึ่งล้วนแต่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และ
โบราณคดีเช่นกัน ดังนั้นเมื่อพระองค์มีพระราชประสงค์จะเสด็จไปนมัสการหรือรำลึกถึงอนุสรณ์สถาน
ตามเมืองต่าง ๆ ดังกล่าว ย่อมทำได้โดยสะดวก และทรงมักจะใช้โอกาสของกิจกรรมเสื่อป่า เช่น
การประลองยุทธและเดินทางไกล ๆ ไปยังเมืองเหล่านั้นเพื่อการดังกล่าวอยู่เป็นประจำ

ดังนั้นการที่พระองค์ได้เสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองนครปฐมจึงเท่ากับพระองค์ได้ประทับอยู่ใน
ดินแดนที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่เมื่อครั้งอดีต อีกทั้งเป็นเมืองที่พระมหากษัตริย์หลายพระองค์
ได้เคยเสด็จมา จึงเป็นเหตุผลอีกประการที่ทำให้พระองค์ทรงสนพระทัยในเมืองนครปฐม

เพื่อกิจการของกองเสื่อป่า

พระราชประสงค์สำคัญประการหนึ่งในการเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับที่จังหวัดนครปฐม
ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นประจำทุกปีในระหว่างรัชสมัยคือ กิจการของ
กองเสื่อป่า* ดังในพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาธรรมาธิกรณฉบับหนึ่งแสดงให้เห็นถึงพระราช
ประสงค์เกี่ยวกับเรื่องนี้มีความตอนหนึ่งว่า “...จะต้องถือเอาว่ากุมภาพันธุ์ทั้งเดือนอยู่ในเขตประลอง
ยุทธ จึงบอกมาให้ทราบเพื่อไม่กำหนดงานอะไรลงในเดือนกุมภาพันธุ์...”²

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดตั้งกองเสื่อป่าขึ้นโดยมีจุดประสงค์ที่สำคัญ
คือเพื่อจะอบรมทั้งเด็กและผู้ใหญ่ให้รู้ประวัติของชาติไทยให้เข้มแข็งทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และรักษา

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. บ.12/2 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย เรื่อง
พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
(26 – 27 มีนาคม 2453)

* นายพลจัตวาอาร์ ซี สตีเวนสัน (Brig. General R. C. Stevenson) แห่งกองทัพบกอังกฤษได้เดินทางมาค
ูการซ้อมรบของเสื่อป่าพอใจมาก จึงกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตนำแนวคิดนี้ไปปรับปรุง
กิจการกองกำลังรักษาดินแดนของอังกฤษ (Scout Defence Corps)

² จมื่น อมรดรุณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช). (2514). เล่มเดิม. หน้า 59 – 60.

ดินแดนเป็นสำคัญ ดังพระราชดำรัสสำคัญที่พระราชทานไว้คือ “เมื่อทหารไปรบกันหมด ใครจะดูแลบ้านเมือง”¹ เสื้อป่ามีอยู่ 2 ประเภทคือ ประเภทรักษาดินแดน เรียก “กรมเสื้อป่ารักษาดินแดน (ต่อด้วยชื่อมณฑลท้องที่)” กับประเภทรักษาพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน เรียกว่า “กองเสนาหลวงรักษาพระองค์”

การเสด็จไปประทับที่จังหวัดนครปฐมของพระองค์ในการกิจการของเสื้อป่านั้น ปกติจะเป็นช่วงหลังจากการเฉลิมพระชนมพรรษาตอนต้นเดือนมกราคมจนถึงพิธีตรุษสงกรานต์ ยกเว้นบางปีที่มีเหตุการณ์จำเป็นหรือมีพระราชกิจที่กรุงเทพฯ ก็เสด็จกลับบวราชต้นเดือนมีนาคม ซึ่งตลอดระยะเวลา 15 ปีแห่งการครองราชย์มีเพียง 2 ปีเท่านั้น ที่ทรงไม่ได้แปรพระราชฐานไปประทับที่นครปฐมคือใน พ.ศ.2458 เนื่องจากเสด็จเสียบมณฑลปักขีใต้ และใน พ.ศ. 2465 เนื่องจากเสด็จไปประทับที่เมืองเพชรบุรี

การเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับที่นครปฐมในแต่ละปี มักจะเสด็จออกจากกรุงเทพฯ เวลา 15 นาฬิกาเศษ โดยทรงรถยนต์พระที่นั่งจากพระบรมหาราชวังไปลงเรือยนต์พระที่นั่ง* ที่ท่าวาสุกรี** เสด็จไปขึ้นที่สถานีรถไฟบางกอกน้อย จากนั้นประทับรถไฟพระที่นั่งถึงสถานีพระปฐมเจดีย์ เวลาประมาณ 17 นาฬิกาเศษ ทรงแวะลงนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ แล้วประทับรถไฟต่อไปถึงสถานีสนามจันทร์ ซึ่งอยู่ห่างออกไป 2 กิโลเมตร รวมทรงใช้เวลาเดินทางจากกรุงเทพฯ ๔ ถึงเมืองนครปฐมประมาณ 2 ชั่วโมง เวลาเสด็จกลับกรุงเทพฯ ก็ทรงใช้วิธีทำนองเดียวกัน คือจะเสด็จจากสถานีสนามจันทร์โดยรถไฟพระที่นั่ง เวลาประมาณ 15 นาฬิกาเศษ ทรงแวะลงที่สถานีพระปฐมเจดีย์เพื่อนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์แล้วจึงเสด็จต่อไปลงที่สถานีบางกอกน้อย จากนั้นลงเรือยนต์พระที่นั่งไปขึ้นที่ท่าวาสุกรีหรือท่าราชวรดิษฐ์ในบางคราว เสด็จเข้าสู่พระบรมหาราชวังโดยรถยนต์พระที่นั่ง เวลาประมาณ 17 นาฬิกาเศษ

เนื่องจากเมืองนครปฐมมีสภาพภูมิประเทศที่เอื้ออำนวยต่อการฝึกเสื้อป่ามาก คือ ไม่ไกลจากกรุงเทพฯ ๔ มีทุ่ง มีป่า เหมาะเป็นสมรมภูมิซ้อมรบและสามารถเดินทางหรือประลองยุทธ์กินแดนไปในเมืองใกล้เคียง ทำให้การประลองยุทธ์เป็นไปอย่างสมจริงสมจังมากขึ้น เช่น ในการประลองยุทธ์เสื้อป่าบางคราวถึงกับทำการยกพลเสื้อป่ามาจากกรุงเทพฯ ๔ โดยทางรถไฟ เมื่อลงจากรถก็สามารถเข้าสู่สนามรบสมมุติประจัญบานกับฝ่ายที่ตั้งกองกำลังอยู่ที่นครปฐม เป็นต้น ซึ่งถ้าเป็นเมืองที่อยู่ไกลจากกรุงเทพฯ ๔ มาก ๆ ก็จะไม่สามารถใช้วิธีนี้ได้สะดวก จึงเป็นเหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพอพระราชหฤทัยในเมืองนครปฐม

¹ม.ล.ปิ่น มาลากุล. (2525). **เดชะพระบารมีปกเกล้า รายงานค้นคว้าเรื่องราวเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประเทศอังกฤษ**. หน้า 61 – 63.

* ทรงใช้เรือพระที่นั่งอเนกชาติภุชงค์

** บางคราวอาจใช้ท่าราชวรดิษฐ์ ซึ่งมักเป็นปีที่มีพระราชเทวีตามเสด็จด้วย

ใน พ.ศ. 2465 ทรงงดการเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับที่นครปฐม เนื่องจากจะต้องเสด็จพร้อมด้วยพระบรมราชินีอินทรศักดิ์ศรีไปประทับที่พระรามราชนิเวศน์ เมืองเพชรบุรี ดังนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการซ้อมรบเสือป่าในฤดูแล้งที่ทุ่งพญาไทและบางซื่อ เป็นเวลา 16 วัน ที่น่าสังเกตคือพระองค์ได้เสด็จไปร่วมการซ้อมรบเป็นบางวันเท่านั้น ทั้งที่อยู่ภายในกรุงเทพฯ การเดินทางสะดวกต่างจากการซ้อมรบที่จัดขึ้นที่นครปฐมหรือบริเวณเมืองใกล้เคียงซึ่งพระองค์เสด็จร่วมด้วยทุกครั้ง แม้ว่าจะต้องไปประทับกลางทางก็ตาม ทั้งนี้อาจวิเคราะห์ได้ว่าประการแรกเมื่อประทับอยู่กรุงเทพฯ ทรงมีภารกิจอื่น ๆ ที่ต้องทรงกระทำมากกว่า ประการที่สองในยามประทับอยู่ที่นครปฐมรู้สึกสำราญพระราชหฤทัยเป็นพิเศษ ได้มีโอกาสทรงเปลี่ยนพระราชอิริยาบถอย่างแท้จริง ดังตัวอย่างที่พระมหาเทพกษัตรสมุห (เนื่อง สาคกริก) ได้คัดลอกจากลายพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงความประทับใจเมื่อพระองค์ได้มาประทับที่เมืองนครปฐม ความดังนี้

...อยู่สบาย ๆ วันที่ 16 และ 17 มกราคม ได้พักสบาย ๆ อยู่ที่สนามจันทร์ไม่ได้ไปไหน วันที่ 18 เข้าไปเที่ยวตลาด บ่ายวันที่ 18 และ 19 มีกีฬาพวกมหาดเล็กมีการแข่งขันแปลก ๆ ดูเล่นสนุก ๆ วันที่ 20 เข้ามีตลาดนัดที่สนามหน้าพระที่นั่งพิมานปฐม เรื่องมีตลาดนัดฉันได้คิดตั้งแต่ใน พ.ศ. 2452 แต่พระเอนในฤดูหลังปีนั้นติดการรับดยุบโยอันน์ อัลเบิร์ต แห่งเม็คเกิลินเบอร์คเชวริน ครั้นเมื่อไปสนามจันทร์ครั้งหลังนี้จึงได้ขอให้กรมหลวงดำรง ทรงลองจัดขึ้นเพื่อเป็นการทดลองดู มีเวลาเตรียมน้อยไปหน่อย พวกราษฎรจึงจัดหาของมาไม่ใคร่จะทัน แต่ถึงกระนั้นก็เป็นการครึกครื้นดีพอคู่ได้ ของที่จัด ๆ มาเป็นของถวายเสียโดยมาก มีไก่พรรณพระปฐมและหมูกวางดั่งขนาดใหญ่ ซึ่งรับเลี้ยงไว้ที่สนามจันทร์ นอกจากนั้นมีข้าวไร่และผลไม้ ซึ่งได้ซื้อเป็นของฝากชาวกรุงเทพฯ บ้าง บ่ายวันที่ 20 มีกีฬาอีก เป็นการสนุกครึกครื้นดีอยู่...การที่ได้ออกไปอยู่ที่สนามจันทร์สัปดาห์หนึ่งนั้น นับว่าค่อยได้มีความผาสุกหน่อย เพราะอากาศเย็นสบายและโปร่งใจกว่าในกรุงเทพฯ ปราศจากเรื่องกวนใจกระจุกกระจิกต่าง ๆ ฉะนั้นเมื่อถึงวันที่ 20 จึงเป็นคืนสุดท้าย รู้สึกเสียดายนี้กระไรในการที่จะต้องกลับกรุงเทพฯ ในวันรุ่งขึ้น และจะต้องเข้าไปรับความลำบากใจต่าง ๆ อีก...¹

ความผูกพันส่วนพระองค์ต่อเมืองนครปฐม

นอกจากภูมิประเทศแถบนครปฐมก็เชื่ออำนวยความสะดวกทำให้การประลองยุทธ์ทำได้สมจริงสมจัง ดังกล่าวมาแล้วข้างต้นและยังให้ความเพลิดเพลินมากกว่าที่กรุงเทพฯ ฯ เมืองนครปฐมยังเป็นดินแดน

¹ วิจารณ์ นิลพันธุ์. (2529). การซ้อมรบเสือป่า – ลูกเสือ. หน้า 47 – 48.

แห่งความหลังที่สร้างความประทับใจในเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ แก่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกด้วย เช่น ยาเหล* เป็นสุนัขพันธุ์ทาง สีขาวมีแต้มดำ ขนปุย หางเป็นพวง หูดก พระองค์ได้ทรงพบเป็นครั้งแรกที่เมืองนครปฐมเมื่อคราวเสด็จตรวจราชการที่เรือนจำระหว่างประทับแรมเพื่อทรงศึกษาค้นคว้าโบราณสถานในเมืองนครปฐม ประมาณ พ.ศ. 2448-2449 เมื่อครั้งยังทรงเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช¹ ซึ่งในขณะนั้นยาเหลมานอนดูนมแม่อยู่ที่เชิงบันไดในโรงครัวเรือนจำ พระองค์จึงตรัสชมว่าน่าเอ็นดู ต่อมาหลวงชัยอาญาจึงนำมเกล้า^๒ ๒ ถวาย พระองค์จึงทรงรับมาเลี้ยงและพระราชทานนามว่า “ยาเหล”

ยาเหลเป็นสุนัขที่ฉลาดแสนรู้และมีความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่ง เมื่อพระองค์ทรงออกตรวจทหารตราไคจะตามเสด็จด้วยเสมอและคอยวิ่งดูว่าทหารคนใดแต่งกายผิดระเบียบ เมื่อเจอก็จะเห่าให้ทราบทันที เรียกว่าทำตัวประหนึ่งมหาดเล็กคนสนิทก็ไม่ปาน จึงเป็นที่โปรดปรานของพระองค์เป็นอย่างมาก

การที่พระองค์ทรงโปรดยาเหลมาก ทำให้มีข้าราชการบริพารบางคนไม่พอใจ เกิดความอิจฉา ริษยาและคอยทำร้ายยาเหล เวลาที่มีได้ออกติดตามรับใช้ จึงกลายเป็นข้อขัดแย้งระหว่างยาเหลและข้าราชการบริพารเหล่านั้น และเมื่อได้พบเจอกันกันต่อหน้าพระพักตร์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยาเหลก็จะแสดงอาการเกี้ยวกราดและเข้ากัดคัศตुरुคูแค้น เมื่อพระองค์ทรงเห็นอาการเช่นนั้น ทรงบริภาษอย่างแรง ยิ่งเป็นการสร้างความอับอายและความแค้นให้กับคัศตुरुคูของยาเหลมากยิ่งขึ้น

ด้วยความที่เจ้านายรักและโปรดมากเกินไปกลับเป็นภัยมาสู่ตัวในที่สุด วันหนึ่งมีคนพบศพ ยาเหลนอนตายข้างกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มีรอยถูกปืนยิง คาดการณ์ว่าถูกลอบฆ่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสียพระทัยมากจึงทรงสร้างอนุสาวรีย์ยาเหลขึ้นมาไว้เป็นที่ระลึกแห่งความจงรักภักดีของสุนัขตัวนี้ที่มีต่อพระองค์ที่ด้านหน้าของพระตำหนักชาลิมงคลอาสน์ในพระราชวังสนามจันทร์ พร้อมกับทรงพระราชนิพนธ์บทกลอนอาลัยรักจารึกไว้ด้านข้างอนุสาวรีย์ดังจะได้กล่าวถึงรายละเอียดต่อไปในบทที่ 4

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความผูกพันกับเมืองนครปฐมจนถึงวาระสุดท้ายของพระองค์ เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงทำพระราชพิธีนัยกรรมขึ้นฉบับหนึ่ง แสดงพระราชประสงค์ในการจัดงานพระบรมศพของพระองค์ในข้อ 17 ซึ่งเป็นข้อสุดท้าย ทรงระบุว่า

* ยาเหลเป็นสุนัขของหลวงชัยอาญา (โพธิ์ เคหะนันท์) ซึ่งขณะนั้นมีตำแหน่งเป็นพะทำมะรง (ผู้ควบคุม นักโทษ) เรือนจำจังหวัดนครปฐม

¹ มนวิภา เจียจันทร์พงษ์. (2524). ยาเหล ใน สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2. หน้า 505 – 506.

...พระอังคาร ขอให้บรรจู้ได้ฐานพระพุทธรูปชินสีห์ที่ในวัดบวรนิเวศวิหาร ส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งขอให้กันเอาไว้ไปบรรจู้ได้ฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์ที่พระปฐมเจดีย์ในโอกาสอันเหมาะสม ซึ่งไม่ติดกับงานพระเมรุ...¹

พระองค์ทรงมีความเลื่อมใสและพระราชศรัทธาอย่างสูงต่อองค์พระร่วงโรจนฤทธิ์มาก นอกจากนี้ยังทรงมีความห่วงใยในพระราชวังสนามจันทร์ ดังปรากฏในพระบรมราชโองการประกอบพระราชพิธีนัยกรรมเพิ่มเติมในพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยามหินทร (ละออ ไกรฤกษ์) ราชเลขาธิการ เมื่อวันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2467 ความว่า

...เมื่อผ่านสนามจันทร์ไปคราวนี้ทำให้ข้าพเจ้าทำอะไรขึ้นอย่าง ๑, คือตามที่มีไว้ในพินัยกรรมว่ายกที่พระราชวังสนามจันทร์ให้แก่รัฐบาลสยาม เพื่อทำโรงเรียนนายร้อยทหารบกนั้น, มาเกิดนึกขึ้นว่า บางทีกระทรวงกลาโหมเขาจะไม่ต้องการที่นั้นสำหรับทำโรงเรียนนายร้อยก็ได้; เพราะเมื่อก่อน ๆ นี้ ข้าได้เคยแสดงความเห็นหลายครั้งแล้วว่าควรจะย้ายโรงเรียนนายร้อยออกไปเสียจากกรุงเทพ, เพราะในกรุงเทพมีที่เพียวมาก ทำให้เด็กใจแตก. แต่ได้รับตอบว่าถ้าย้ายโรงเรียนนายร้อยออกไปจากกรุงเทพจะเป็นการลำบากในการหาครูและปาฐกถาพิเศษ เวลานี้ข้าก็หาไม่รู้ว่าจะเสียดิเช่นนั้นจะยังคงอยู่หรือเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร. ถ้าช่วยว่ากลาโหมไม่ต้องการสนามจันทร์เป็นโรงเรียนนายร้อย ข้าเกรงว่ารัฐบาลจะมอบให้กระทรวงการคลังมหาสมบัติเป็นผู้ปกครองที่นั้น, อาจจะไม่เอาออกขายเลหลังเอาเงินเข้าคลังเสียก็ได้. ฉะนั้นข้าอยากจะได้ใครป้องกันข้อนี้ไว้, แต่ไม่อยากทำพินัยกรรมใหม่; ถ้าจะเป็นแต่เพียงเขียนเป็นคำสั่งประกอบพินัยกรรมไว้ว่า ถ้ากระทรวงกลาโหมไม่ต้องการที่สนามจันทร์ทำเป็นโรงเรียนนายร้อย ขอให้ที่สนามจันทร์ตกเป็นของผู้เป็นทายาทสืบราชสันตติวงศ์ดังนี้จะพอหรือไม่. ขอถามความเห็นทางกฎหมาย...²

¹เสถียร พันธังสี. (2513). พระราชพินัยกรรม. ใน พระมงกุฎเกล้า ฯ และเจ้าฟ้าเพชรรัตน์ ฯ. หน้า 205 – 215.

²วินัย พงศ์ศรีเพียร. (2548). เมืองไทยในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโลกประวัติศาสตร์ เล่ม 3. หน้า 20.

นอกจากนั้นการที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ประทับอยู่ที่เมืองนครปฐม ยังทำให้ทรงอบอุ่นพระราชหฤทัยและง่ายต่อการรักษาความปลอดภัยมากกว่าจะประทับอยู่ที่กรุงเทพฯ ๙ และยังทำให้พระองค์มีโอกาสในการไตร่ตรองแก้ไขสถานการณ์ต่าง ๆ เช่น หลังจากเกิดเหตุการณ์กบฏ ร.ศ. 130 ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่นายทหารหนุ่มและพลเรือนหัวก้าวหน้ากลุ่มหนึ่งได้เริ่มพูดคุยกันถึงการสร้างความก้าวหน้าให้กับประเทศด้วยวิธีการเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบประชาธิปไตย

จุดเริ่มต้นของความคิดในเรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบประชาธิปไตยเกิดจาก ร.ต.เหรียญ ศรีจันทร์ ร.ต.จรรยา ชตะเมษ และร.ต.เนตร์ พูนวิวัฒน์ ได้ปรึกษากันถึงอนาคตของประเทศที่กองปืนกลที่ 1 รักษาพระองค์ ถนนช่างฮี และได้ใช้หนังสือชื่อ “ประวัติศาสตร์การปฏิวัติ” ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของประเทศต่าง ๆ มาเป็นตัวอย่างแนวทางการปฏิวัติ ต่อมาพวกเขาได้ไปหา ร.อ.เหลือ ศรีจันทร์ ที่บ้านถนนสาร ร.อ.เหลือ ศรีจันทร์ ได้นำหนังสือพงศาวดารของประเทศต่าง ๆ มาให้ดูเหตุการณ์ปฏิวัติที่เกิดขึ้นโดยเปรียบเทียบเป็นยุค ๆ เพื่อให้เหล่านักปฏิวัติหนุ่มพิจารณา

ต่อมาได้มีการประชุมจัดตั้งกลุ่มสมาชิก โดยใช้ชื่อกลุ่มว่า “คณะพรรค ร.ศ. 130” ขึ้นเมื่อวันที่ 13 มกราคม 2455 ที่บ้าน ร.อ.เหลือ ศรีจันทร์ การประชุมครั้งนั้น มีผู้เข้าร่วมประชุม จำนวน 7 คน คือ ร.อ.เหลือ ร.ต.เหรียญ ร.ต.จรรยา ร.ต.เนตร์ ร.ต.ปลั่ง บุรณโชติ ร.ต. ม.ร.ว. แซ่ รัชนิกร และ ร.ต.เขียน อุทัยกุล พวกเขาได้ร่วมกันกำหนดสัญลักษณ์ลับของ “คณะพรรค ร.ศ. 130” เป็นเครื่องหมายธง มีตัวอักษรว่า “เสียชีพดีกว่าเสียชาติ” ส่วนเครื่องหมายของสมาชิก คือ ผ้าเช็ดหน้าสีขาวที่ปักมุมด้วยอักษร 2 ตัว สีเดียวกันว่า “ร” และ “ต” โดย “ร” หมายถึง จงระวังตัว ส่วน “ต” หมายถึง จงเตรียมตัวไว้เพื่อเคลื่อนที่ได้² หลังจากนั้นมีการเตรียมการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไปสู่ประชาธิปไตย

แต่อย่างไรก็ตามขบวนการ ร.ศ.130 ต้องประสบความล้มเหลวก่อนการลงมือเพียง 1 เดือนเนื่องจาก พ.อ.พระยากำแพงราม (แต้ม คงอยู่) ได้นำแผนการของพวกเขาไปแจ้งต่อมหาดเล็กคนสนิทของพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ* ส่งผลให้ทางการสามารถยึดเอกสารชิ้นหนึ่งในบ้านของแกนนำสำคัญ คือ ร.อ.เหลือ เอกสารชิ้นนั้นชื่อ “ความเสื่อมทรามและความเจริญของประเทศ” ซึ่งเป็นเอกสารที่สะท้อนให้เห็นความคิดทางการเมืองของแกนนำคณะ

¹ร.อ. เหลือ ศรีจันทร์, ร.ต. เนตร์ พูนวิวัฒน์, สมจิตร เทียนศิริ. (2489). **ปฏิวัติ ร.ศ.130**. หน้า 42.

²ร.อ. เหลือ ศรีจันทร์, ร.ต. เนตร์ พูนวิวัฒน์, สมจิตร เทียนศิริ. (2489). **เล่มเดิม**. หน้า 49.

* พระราชโอรสองค์ที่ 40 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง

อย่างชัดเจน ในบันทึกที่มีการแสดงความคิดเห็นวิพากษ์วิจารณ์ว่าความก้าวหน้าของประเทศต่าง ๆ ทั่วโลกนั้นจะรุ่งเรืองหรือเสื่อมทรามลงก็เพราะการปกครองของประเทศนั้น

หัวใจสำคัญของบันทึกดังกล่าวได้เสนอและวิเคราะห์แนวทางการปกครองออกเป็น 2 แนวคิด แนวคิดแรกคือ "ลิมิตเดมอเนากี" (Limited Monarchy)* ในบันทึกวิเคราะห์ว่าการปกครองแบบนี้ กษัตริย์ต้องอยู่ใต้กฎหมาย ซึ่งจะมีการดำเนินการ 2 ลักษณะ คือลักษณะแรกทำหนังสือกราบบังคมทูล พระกรุณาโดยละม่อม ลักษณะที่สองยกกำลังเข้าล้อมวัง แล้วบังคับให้ทรงสละพระราชอำนาจ มาอยู่ใต้กฎหมายหรือเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดิน โดยวางแผนจะทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต** หรือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์อยู่ใต้กฎหมาย และแนวคิดที่สองคือ "รีพับลิค" (Republic) ในบันทึกนิยามว่าเป็นการปกครองที่ยกเลิกไม่ให้มีกษัตริย์ปกครองอีกต่อไป แต่จะมีประธานาธิบดีเป็นประธานสำหรับการปกครองประเทศ โดยวางแผนจะทูลเชิญเสด็จพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์*** ขึ้นเป็นประธานาธิบดี

จากเหตุการณ์กบฏ ร.ศ. 130 พระองค์ทรงทราบข่าวการจับกุมคณะผู้ก่อการขณะที่ทรงประทับอยู่ที่เมืองนครปฐม แม้ว่าพระองค์จะทรงตกพระทัยมิใช่น้อยแต่ก็ไม่ได้รีบเร่งเสด็จกลับไป ดำเนินการเกี่ยวกับเหตุการณ์นี้ในทันที พระองค์ยังคงประทับอยู่ที่เมืองนครปฐมต่อไปอีก 8 วัน จึงเสด็จฯ กลับกรุงเทพฯ ซึ่งระหว่างนั้นพระองค์ยังทรงบำเพ็ญพระราชกิจอุทิศพระราชเวลาให้กับ การเสื่อป่าตามปกติ กล่าวคือในวันรุ่งขึ้นหลังจากทราบเหตุการณ์นั้น พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ประกอบ พระราชพิธีถือน้ำเสื่อป่าขึ้นที่โรงโขนในพระราชวังสนามจันทร์ หลังจากนั้นอีก 3 วัน ก็ยังคงทรงฝึกหัด ทำทวารแก่เสื่อป่าไปตามปกติ และได้ทรงทำกิจกรรมที่ทรงโปรดคือฝึกซ้อมละครต่อไป

ด้วยปัจจัยทั้งหมดดังที่ได้กล่าวมาไม่ว่าจะเป็นพระราชศรัทธาต่อองค์พระปฐมเจดีย์ การที่เมืองนครปฐมมีชัยภูมิที่เหมาะสมกับการเป็นเมืองหลวงสำรอง การเป็นเมืองที่มีความสำคัญทาง ประวัติศาสตร์และโบราณคดี การเป็นเมืองที่มีความเจริญและมีความอุดมสมบูรณ์ อีกทั้งเอื้ออำนวย ต่อการฝึกกิจการกองเสื่อป่าของพระองค์ รวมไปถึงความผูกพันส่วนตัวของพระองค์ต่อเมืองนครปฐม จึงทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระทัยในการพัฒนาเมืองนครปฐม ในด้านต่าง ๆ ดังจะกล่าวรายละเอียดในบทต่อไป

* วิธีการปกครองแบบนี้เริ่มต้นจากอังกฤษ

** พระราชโอรสองค์ที่ 33 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระนางเจ้าสุชมมาลย์มารศรี

*** พระราชโอรสองค์ที่ 14 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าจอมมารดาตลับ

บทที่ 4

บทบาทและผลของการพัฒนาเมืองนครปฐม ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการศึกษาถึงมูลเหตุที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสนใจพระทัยในการพัฒนาเมืองนครปฐมดังที่ได้กล่าวในบทที่ 3 พบว่าเป็นปัจจัยสำคัญในการทำให้เมืองนครปฐมได้รับการพัฒนาในด้านต่าง ๆ เป็นอย่างมากในรัชสมัยของพระองค์ อีกทั้งยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านต่าง ๆ ในตัวเมืองนครปฐมหลายประการ ซึ่งจะได้กล่าวถึงรายละเอียดไว้ในบทนี้ต่อไป

บทบาทในการพัฒนาเมืองนครปฐมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมืองนครปฐมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือเป็นช่วงสำคัญในการพัฒนาของเมืองไปจากอดีตมาก เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสนใจและเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาเมืองนครปฐมด้วยพระองค์เอง พระองค์ทรงมีความผูกพันและทรงโปรดจังหวัดนครปฐมเป็นพิเศษ อีกทั้งทรงรู้จักภูมิประเทศแถบนี้เป็นอย่างดีมาตั้งแต่ครั้งที่ดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร บทบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการพัฒนาของเมืองนี้มีดังต่อไปนี้

การปรับปรุงพระปฐมเจดีย์

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร โปรดเสด็จแปรพระราชฐานไปนครปฐมอยู่เสมอ ๆ เนื่องด้วยทรงพอพระราชหฤทัยในความเป็นแหล่งศิลปวัฒนธรรม อีกทั้งการสืบค้นทางโบราณคดีของเมืองนครปฐมด้วยโดยเฉพาะองค์พระปฐมเจดีย์ ดังที่ทรงไว้ในลายพระราชหัตถเลขาเรื่องการแก้ไขวิหารหลวงตอนหนึ่งว่า “ในรัชกาลที่ 5 ฉันทได้ออกไปพักอยู่ที่เมืองนครปฐมบ่อย ๆ จึงได้ใฝ่ใจในองค์พระนั้นมากแต่นั้นมา”¹

¹แจ่ม สุนทรเวช, จมื่นอมรรตรุณารักษ์. (2511). กำเนิดพระราชวังสนามจันทร์ และพระปฐมเจดีย์ พระมหาธีรราชเจ้ากับตอนเจดีย์ อนุสรณ์ของเสือป่าและลูกเสือ. หน้า 3.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สั่งกระเบื้องเคลือบสีทองจากเมืองจีนมาประดับโดยรอบองค์พระปฐมเจดีย์ ในการนี้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงรับเป็นพระราชภาระจนสำเร็จบริบูรณ์ในรัชสมัยที่พระองค์ได้เสด็จเสวยราชสมบัติ และในรัชสมัยของพระองค์นั้นยังได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างและปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุต่าง ๆ ในบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์เพิ่มเติมอีกหลายแห่ง เช่น ทรงแก้ไขพระวิหารหลวง* แก้ไขมุขหน้าวิหารทิศเหนือเพื่อประดิษฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์พร้อมทั้งพนักบันไดนาค และโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนสะพานไม้ข้ามคลองเจดีย์บุษยามาเป็นสะพานคอนกรีตและพระราชทานนามว่า “สะพานเจริญศรัทธา”

สำหรับในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ไขพระวิหารอยู่ 2 ทิศ คือ วิหารด้านทิศตะวันออกหรือพระวิหารหลวง ซึ่งเป็นวิหารที่มีความสำคัญมากที่สุด เพราะถือเป็นวิหารด้านหน้าที่ต่อเนื่องมาจากเกยพระราชยาน พลับพลาเปลื้องเครื่อง และศาลาเก๋งจีน ซึ่งเป็นทางเสด็จพระราชดำเนินของพระมหากษัตริย์เพื่อมานมัสการพระปฐมเจดีย์ตั้งแต่อดีตและในคติการวางผังศาสนสถานของไทยก็มักจะวางตำแหน่งวิหารไว้ทางทิศตะวันออกด้านหน้าพระเจดีย์อยู่เสมอ

พระวิหารหลวงนี้สร้างมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องด้วยทรงมีพระราชศรัทธาเป็นอย่างมาก อีกทั้งพระวิหารหลวงยังมีสภาพชำรุดทรุดโทรมตามกาลเวลา จึงโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขพระวิหารหลวง ดังปรากฏอยู่ในพระราชนิพนธ์ประวัติต้นรัชกาลที่ 6 ความว่า

...ในรัชกาลที่ 5 ฉันได้ออกไปพักอยู่ที่เมืองพระปฐมเจดีย์บ่อย ๆ, จึงได้ใส่ใจในองค์พระนั้นมากแต่นั้น มาพระวิหารหลวงตามที่เป็นอยู่เดิมนั้นมีผนังสกัดแบ่งเป็น 2 ห้อง, ห้องนอกใหญ่, มีพระพุทธรูปปางมารวิชัยเป็นประธาน, ห้องในย่อมมีสีหาสนะเป็นที่กระทำอาสนะบูชา. ฉันได้นึกอยู่นานว่าที่แท้อาสนะบูชาเป็นของสำคัญว่าบูชาพระพุทธรูป, และอย่างไร ๆ ก็ดี การเข้าไปบูชาที่ห้องในรู้สึกว่าเป็นที่พอใจมากกว่า, เพราะได้แลเห็นองค์พระเจดีย์. ฉันจึงได้คิดขึ้นว่าควรแก้ไขเสียใหม่, คือร่นผนังด้านสกัดออกไปทางตะวันออก, ให้ห้องนอกคงมีเพียงน่าต่างเดียว, ให้ห้องในกว้าง, และเจาะผนังด้านตะวันตกเป็นคูหากว้าง เพื่อให้แลเห็นองค์พระได้มาก ๆ. ครั้นเมื่อฉันได้เห็นพระปฐมปฏิหารแล้ว, จึงบังเกิดศรัทธา, รับปฏิสังขรณ์พระวิหารหลวง, ซึ่งเวลานั้นออกจะชำรุดอยู่บ้าง, ตกกลงให้แก้ไขตามความคิดฉัน...¹

* พระวิหารขององค์พระปฐมเจดีย์สร้างขึ้นพร้อม ๆ กับการบูรณปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ในระหว่าง พ.ศ. 2403 – 2408 และกำหนดตำแหน่งอาคารพระวิหารให้วางอยู่ในแนวแกนสำคัญทั้ง 4 ทิศ คือ ทิศตะวันออก มีวิหารหลวง ทิศตะวันตก ทิศเหนือและทิศใต้ มีวิหารอีก 3 ทิศ โดยพระวิหารทั้ง 4 มีระเบียงคดเชื่อมต่อระหว่างพระวิหารจนรอบและสามารถเดินทะลุถึงกันได้หมด

¹พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2545). **ประวัติต้นรัชกาลที่ 6**. หน้า 228 – 229.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงโยธาธิการจัดซ่อมและทำเพิ่มเติมสิ่งต่าง ๆ ในพระวิหารหลวง ดังปรากฏในเอกสารเรื่องซ่อมและทำเพิ่มเติมที่พระวิหารหลวง ดังนี้

...ด้วยตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงโยธาธิการจัดซ่อมและทำเพิ่มเติมสิ่งต่าง ๆ ในพระวิหารที่พระปฐมเจดีย์นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใส่เกล้าฯ จัดให้นายช่างไปจัดการซ่อมตามกระแสพระบรมราชโองการแล้วเสร็จไปคือ รื้อผนังของเก่าออกทำใหม่ และเลื่อนฐานพระออกมาข้างหน้า ฐานฐานทำเรือนแก้วพระนิรันตรายที่ผนังประจันห้องใหม่ รื้อผนังด้านในเจาะเป็นช่องคูหาใหญ่ขึ้นลวดลาย และปิดทองลายฉลุเพดานในกับปูพื้นศิลาอ่อนแล้วเสร็จตลอด...และมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตรวจกะประมาณการที่จะซ่อมและแก้หลังคาพระวิหารหลวงที่พระปฐมเจดีย์เมื่อนครปฐมนั้น...โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนเครื่องบนหลังคาพระวิหารหลวงที่พระปฐมเป็นแปโรคอนกรีตทั้งหมด ยกแต่กลอนระแนงใช้ไม้สัก...¹

สำหรับรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระวิหารหลวงที่สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะเป็นอาคารสถาปัตยกรรมไทยระบบโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก พื้นที่ภายในกันเป็น 2 ห้อง ห้องนอกประดิษฐานพระนิรันตรายองค์ใหญ่ เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิเพชร มีเรือนแก้วเป็นพุ่มมหาโพธิ์ เบื้องหลังซุ้มเรือนแก้วเขียนภาพต้นศรีมหาโพธิ์บนผนังสำหรับห้องภายในมีขนาดใหญ่กว่าห้องภายนอก ผนังท่ายสกดเปิดเป็นช่องโค้งขนาดใหญ่ให้เห็นองค์พระปฐมเจดีย์ ด้านท้ายห้องเป็นที่ประดิษฐานพระแท่นบูชาปูพื้นด้วยศิลา โดยมีพระราชประสงค์จะให้ตรงกับซุ้มพระพุทธรูปสีหิงค์ เพื่อที่ว่าเวลานมัสการพระแท่นจะได้นมัสการพระพุทธรูปสีหิงค์และพระปฐมเจดีย์พร้อมกัน

ในคราวเดียวกันนั้นเองทรงโปรดให้เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระวิหารหลวงขึ้นใหม่พร้อม ๆ กับการซ่อมพระวิหารหลวงด้วย โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงเดชนายเวร (จันทร์ จิตรกร ซึ่งต่อมาได้เลื่อนยศเป็นพระยาอนุศาสน์จิตรกร)* เป็นแม่กองควบคุมช่างเขียนภาพ

¹กรมศิลปากร. (ม.ป.ป.). เรื่องซ่อมและทำเพิ่มเติมที่พระวิหารหลวง ใน **เรื่องพระปฐมเจดีย์**. หน้า 229 – 230.

* หลวงเดชนายเวร เป็นช่างที่มีฝีมือในทางศิลปะแทบทุกประเภทโดยเฉพาะอย่างยิ่งในการเขียนภาพจนได้รับพระราชทานนามสกุล “จิตรกร” จากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนั้นยังเป็นผู้สร้างฉากแต่งหน้าและออกแบบเครื่องแต่งกายในบทละครเรื่องต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดแสดงอีกด้วย

เทพพนม แต่งตัวตามแบบเทวดาและมนุษย์ที่ปรากฏในชิ้นส่วนศิลาต่าง ๆ ที่ขุดได้ในบริเวณ พระปฐมเจดีย์ โดยก่อนที่จะลงมือเขียนผนังพระวิหารหลวงได้ให้นายช่างลงเขียนภาพบนผนังห้องพระเจ้าในพระที่นั่งพิมานปฐม พระราชวังสนามจันทร์ ซึ่งยังปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน¹

ส่วนวิหารอีกทิศที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขคือวิหารด้านทิศเหนือ โดยให้แก้ไขบริเวณที่มุขด้านหน้าของพระวิหารทิศเหนือใหม่ โดยโปรดเกล้าฯ ให้กรมศิลปากรจัดซ่อมและก่อสร้างอาคารใหม่ให้เชื่อมต่อกับวิหารหลังเดิม เพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปยืนแบบสุโขทัยปางห้ามญาติเก่าแก่ มีลักษณะงดงามที่ทรงพบชิ้นส่วนพระเศียร พระหัตถ์ข้างหนึ่งกับพระบาทมาจากเมืองสวรรคโลก เมื่อครั้งเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือใน พ.ศ.2451 ทรงมีพระราชศรัทธาหล่อองค์พระขึ้นมาใหม่ และโปรดเกล้าฯ ให้เชิญลงมายังกรุงเทพฯฯ แล้วให้ช่างปั้นให้สมบุรณ์เต็มพระองค์ เมื่อทำหุ่นเสร็จแล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชพิธีหล่อพระพุทธรูปขึ้นใหม่ เมื่อวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ.2456 ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เมื่อการหล่อสำเร็จจึงโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญไปประดิษฐานยังวิหารทิศเหนือขององค์พระปฐมเจดีย์ และได้ถวายพระนามพระพุทธรูปใหม่นี้ว่า “พระร่วงโรจนฤทธิ์ ศรีอินทราทิตย์ธรรมโมภาส มหาวชิราวุธราชูปถัมภ์”² ซึ่งการถวายพระนาม “พระร่วงโรจนฤทธิ์”^{**} เนื่องจากพระองค์ทรงพบพระพุทธรูปนี้ที่เมืองสุโขทัย จึงนำเอาพระนามของราชวงศ์สุโขทัยมาตั้งถวาย อีกทั้งพระนาม “พระร่วง” ยังเป็นชื่อ ตัวละครเอกในบทละครพระราชนิพนธ์ เรื่อง “พระร่วง” ที่ทรงโปรดมาก³

นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯ ให้ขยายบันไดนาคด้านหน้าของวิหารให้มีลักษณะเป็นตัวนาคเลื้อยลงมาแล้วแผ่แม่เบี้ยที่เชิงบันไดเพื่อให้เหมาะสมสง่างาม ทั้งนี้เนื่องจากบันไดเดิมแคบและไม่รับกับวิหารพระร่วงที่สร้างขึ้นใหม่ จึงได้ขยายบันไดให้กว้างขึ้น ปูพื้นด้วยหินอ่อน มีชานพักลดระดับและทำพนักนาคทั้งสองข้างเป็นพนักบันไดเชื่อมต่อกับลานหน้าวิหารพระร่วงโรจนฤทธิ์ลดหลั่นเป็นจังหวะลงมาจนถึงพื้นชั้นล่าง ทำให้เกิดมุมมองต่อเนื่องตั้งแต่ระดับพื้นไปจนถึงพระวิหาร มีปรากฏในเอกสารเรื่องแก้วิหารพระประสูติเป็นวิหารประดิษฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์และบันไดใหญ่พนักนาค ความว่า

¹ นवलผจง เศวตเวช. (2527). พระราชวังสนามจันทร์ ใน พระตำหนักทับขวัญและพระราชวังสนามจันทร์. หน้า 18 – 19.

² ชูศิริ จามรมาน. (2513). พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับงานโบราณคดีในมณฑลนครชัยศรี. หน้า 8.

^{**} พินัยกรรมข้อสุดท้ายของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ระบุให้แบ่งพระราชทรัพย์ส่วนหนึ่งมาบรรจุไว้ที่ฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์

³ สุกัญญา มานะธรากุล. (2550). การจัดการศึกษาของนครปฐมระหว่าง พ.ศ. 2428 – 2542. หน้า 20.

...ตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แก่พระวิหารประสูติที่พระปฐมเจดีย์เป็นวิหารสำหรับประดิษฐานพระร่วง ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้กรมศิลปากรจัดการหล่อปฏิสังขรณ์และแก้ไขบันไดใหญ่พนักนาคขึ้นบนลานพระปฐมเจดีย์ด้านนี้ด้วย ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ช่างในกรมศิลปากรเขียนแบบที่จะแก้พระวิหารแลบันไดขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ทรงทอดพระเนตรต้องด้วยกระแสร์พระราชดำริ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการแก้ทำตามแบบให้เสร็จแล้วภายในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2457...¹

ในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์เป็นครั้งใหญ่ เนื่องจากถาวรวัตถุต่าง ๆ ที่สร้างมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มชำรุดทรุดโทรมลงตามกาลเวลา รวมถึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนที่อยู่บริเวณรอบนอกองค์พระปฐมเจดีย์ทั้ง 4 ทิศ และพระราชทานชื่อถนนแต่ละทิศดังนี้ ถนนด้านทิศตะวันออก “ถนนหน้าพระ” ถนนด้านทิศเหนือ “ถนนซ้ายพระ” ถนนด้านทิศใต้ “ถนนขวาพระ” ถนนด้านทิศตะวันตก “ถนนหลังพระ” นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนจากองค์พระปฐมเจดีย์ตรงไปยังพระที่นั่งพิมานปฐมในพระราชวังสนามจันทร์ โดยพระราชทานชื่อถนนว่า “ถนนราชดำเนิน” และตัดถนนจากหน้าองค์พระปฐมเจดีย์ตรงผ่านไปยังหน้าวัดพระประโทน โดยพระราชทานชื่อถนนว่า “ถนนเทศา” และยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานข้ามคลองเจดีย์บูชา โดยพระราชทานนามว่า “สะพานเจริญศรัทธา”

การสร้างพระราชวังสนามจันทร์

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จไปนครปฐมเป็นประจำ จึงมีพระราชประสงค์สร้างพระราชวังที่ประทับในเมืองนครปฐม* พระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยที่ดินบริเวณสระน้ำจันทร์ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “หนองน้ำจันทร์”** มีเนื้อที่ทั้งหมด 888 ไร่ 3 งาน 24 ตารางวา ดังรายละเอียดเกี่ยวกับการซื้อที่ดินปรากฏในหนังสือศาลาว่าการมณฑลนครชัยศรีที่ 10/22 ลงวันที่ 31 สิงหาคม ร.ศ.123 (พ.ศ.2447) จากพระยาสุนทรบุรีถึงพระศุภกรบรรณสารเจ้ากรมพระคลังข้างที่ดังนี้

¹กรมศิลปากร. (ม.ป.ป.). เรื่องซ่อมและทำเพิ่มเติมที่พระวิหารหลวง ใน **เรื่องพระปฐมเจดีย์**. หน้า 236 – 240.

*ในช่วงก่อนที่จะสร้างพระราชวังสนามจันทร์นั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปยังเมืองนครปฐม พระองค์จะประทับที่พระตำหนักบังกะไล ซึ่งปัจจุบันพระตำหนักนี้ได้รื้อไปแล้ว

** ปัจจุบันชาวบ้านนครปฐมเรียกสระน้ำนี้ว่า “สระบัว”

...ด้วยพระเจ้าน้อยยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวง มหาดไทย เสด็จออกไปที่พระปฐมเจดีย์ มีรับสั่งให้ว่าซื้อไร่อของจีนมีชื่อที่หลังองค์พระปฐมเจดีย์ 2 ราย เพื่อจะได้ที่ไร่นั้นสร้างพระราชวังที่พระปฐมเจดีย์ ข้าพเจ้าได้ให้อำเภอไปจัดการวัด แล้วซื้อเป็นอันตกลงราคาคือ ไร่อของจีนเจียก กว้าง 1 เส้น 13 วา ยาว 19 วา ราคา 400 บาท ไร่อของจีนหลีก กว้าง 2 เส้น 2 วา ยาว 4 เส้น ราคา 650 บาท รวมไร่อ 2 ราย เป็น 1050 บาท ข้าพเจ้าได้ให้นายใหญ่เข้ามาขอรับเงิน 1050 บาทต่อท่านแล้วจะได้เอาไปซื้อที่ไร่อตามรับสั่ง...เพื่อท่านจะได้นำความกราบทูลพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมขุนสมมติ อมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ทรงทราบฝ่าพระบาท...¹

เมื่อได้ที่ดินตามพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้หลวงพิทักษ์มานพ (น้อย ศิลป์ ซึ่งต่อมาได้เป็นพระยาวิศิษฎ์กรรมศิลป์ประสิทธิ์) เป็นผู้ดำเนินการก่อสร้างในระหว่าง พ.ศ. 2450 – 2455 ด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ ซึ่งภายในบริเวณพระราชวังสนามจันทร์ประกอบไปด้วยพระที่นั่งและพระตำหนักต่าง ๆ ทั้งที่สร้างแบบศิลปกรรมไทย ศิลปกรรมแบบยุโรป และศิลปกรรมประยุกต์ แต่มิได้ทำเป็นยอดปราสาทด้วยถือเป็นธรรมเนียมสืบต่อกันมาว่า พระเจ้าแผ่นดินเท่านั้นที่จะสร้างที่ประทับเป็นยอดปราสาทได้ ซึ่งในขณะที่สร้างพระราชวังสนามจันทร์นั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงดำรงพระยศเป็นพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร สิ่งก่อสร้างเหล่านี้ล้วนเป็นสถาปัตยกรรมที่มีความงดงามยิ่ง นอกจากนี้พระองค์ยังได้พระราชทานนามของพระที่นั่งและพระตำหนักต่าง ๆ ไว้ อย่างไรก็ดีและสัมผัสคล้องจองกัน² ดังนี้ พระที่นั่งพิมานปฐม พระที่นั่งอภิรมย์ฤดี พระที่นั่งวัชรวิมลยา พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ เทวาลัยคเณศร์ พระที่นั่งปาฏิหาริย์ทัศไนย พระตำหนักชาลิมงคลอาสน์ พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ พระตำหนักทับแก้ว พระตำหนักทับขวัญ ซึ่งต่อไปนี้จะกล่าวถึงรายละเอียดและลักษณะของสถาปัตยกรรมของพระที่นั่งและพระตำหนักแต่ละองค์ภายในพระราชวังสนามจันทร์

พระที่นั่งพิมานปฐม

พระที่นั่งพิมานปฐมเป็นพระที่นั่งที่สร้างเป็นองค์แรกในพระราชวังสนามจันทร์ เมื่อ พ.ศ. 2450 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จฯ ประทับขณะทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร

ลักษณะสถาปัตยกรรมของพระที่นั่งองค์นี้เป็นแบบตะวันตก ตัวอาคารก่ออิฐถือปูน 2 ชั้น หลังคามุงด้วยกระเบื้องซีเมนต์ ผนังห้องชั้นบนเดิมเป็นผนังไม้ แต่ได้มีการแก้ไขเป็นผนังคอนกรีต

¹ เวนิสา เสนีวงศ์. (2541). *วังงาม สนามจันทร์ บ้านแสนรัก พระมหาธีรราชเจ้า*. หน้า 32.

² สำนักพระราชวัง. (2551). *เฉลิมฉลอง 100 ปี พระราชวังสนามจันทร์*. หน้า 10.

เมื่อ พ.ศ. 2456 และมีการประยุกต์ในรายละเอียดของอาคารให้เหมาะสมกับสภาพภูมิอากาศของประเทศไทยซึ่งเป็นเมืองร้อน โดยผู้ออกแบบได้ออกแบบตัวอาคารภายในให้มีลักษณะที่โปร่งสบาย มีการจัดวางผังห้องต่าง ๆ เพื่อรับลมจากแนวทิศตะวันตกเฉียงใต้ให้ได้มากที่สุด มีการออกแบบช่องระบายลม มีชายคากันแดดกันฝน ระเบียงทำเป็นลวดลายไม้ฉลุแบบขนมปังขิง* (gingerbread) อย่างประณีตงดงาม องค์พระที่นั่งตั้งอยู่ตรงกลางระหว่างพระที่นั่งอภิรมย์ฤดีกับพระที่นั่งวัชรนิรมิต ด้วยเหตุนี้บริเวณชั้นบนจึงมีการทำเป็นมุขกระสัน** เชื่อมระหว่างพระที่นั่งดังกล่าว และยังมีการทำมุขเป็นโถงยื่นออกไปตรงส่วนหน้าของพระที่นั่ง บันไดทางเข้าพระที่นั่งชั้นล่างทำด้วยหินอ่อน ส่วนบันไดทางขึ้นพระที่นั่งชั้นบนเป็นไม้ ราวบันไดแกะสลักไม้เป็นศิลปะแบบอาร์ตนูโว (Art nouveau)***

ภายในพระที่นั่งพิมานปฐม ประกอบด้วยห้องต่าง ๆ เช่น ห้องบรรทม ห้องบรรณาคม**** ห้องสงฆ์ ห้องภักษา ห้องเสวยและห้องพระเจ้า***** และที่ผนังห้องพระเจ้าได้มีการเขียนภาพ "เทพพนม" ที่มีลักษณะเป็นภาพเทวดา มนุษย์ ครุฑและนาค ประนมมือ ภาพเขียนนี้เขียนขึ้นจากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเสด็จพระราชดำเนินงานสมโภชองค์พระปฐมเจดีย์ เมื่อ พ.ศ. 2453 ซึ่งในคราวนั้นมีพระราชดำริว่าควรจะมีการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังไว้ที่พระวิหารหลวงขององค์พระปฐมเจดีย์ ซึ่งเมื่อได้ทรงปรึกษากับเจ้านายที่ร่วมเสด็จฯ ไปด้วย จึงโปรดเกล้าฯ ให้หลวงเดชนายเวร (จันทร์ จิตรกร) เป็นแม่กองควบคุมช่างเขียนภาพเทพพนมภายในห้องพระเจ้า แห่งนี้ก่อนที่จะลงมือเขียนผนังพระวิหารหลวงที่องค์พระปฐมเจดีย์ ดังที่ทรงบันทึกเรื่องภาพเทพพนมไว้ในพระราชหัตถเลขาเรื่อง "สมโภชพระปฐมเจดีย์ พ.ศ. 2453" ความว่า

...เมื่อขึ้นไปสวดมนต์ฉลอง จึงได้ปรึกษากับเจ้านายที่เสด็จไปด้วยก็ช่วยกันคิด การที่จะเขียนผนังเทพพนมที่เห็นอยู่เดี๋ยวนี้ แต่งตัวตามแบบเทวดาและมนุษย์ที่ปรากฏในชั้นศิลปะต่าง ๆ ที่ซูดได้ในบริเวณใกล้ ๆ พระปฐมเจดีย์เป็น

* ขนมปังขิง เป็นชื่อเรียกอาคารประเภทหนึ่ง ซึ่งได้รับอิทธิพลจากสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก ซึ่งแพร่เข้ามาในประเทศไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีลักษณะหงิกงอเป็นแฉกคล้ายขิง

** พื้นของมุขกระสันส่วนนี้ปูด้วยกระเบื้องที่มีสีลวดลายละเอียดสวยงามมาก

*** อาร์ตนูโว เป็นลักษณะของศิลปะที่ได้รับความนิยมสูงสุดในช่วง ค.ศ. 1890 - 1905 มีจุดเด่นคือใช้รูปแบบธรรมชาติ โดยเฉพาะดอกไม้และพืชอื่น ๆ มาทำเป็นลวดลาย เส้นโค้งที่อ่อนช้อย

**** ห้องหนังสือ

***** ห้องพระเจ้าถือเป็นหอพระประจำพระราชวังสนามจันทร์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็นผู้ออกแบบโดยมีพระพุทธรูปปางปฐมเทศนาประดิษฐานอยู่องค์หนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้หล่อโดยปลุกโรงพิธีขึ้นข้างพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์

แบบแต่งตัวอย่างไทยของเราแท้ ได้ตกลงมอบให้หลวงเดชนายเวร (จันทร์ จิตรกร) เป็นแม่กองควบคุมช่างเขียน ก่อนที่จะไปลงมือเขียนผนัง พระวิหารหลวง ได้ให้พวกช่างลงเขียนภาพที่ผนังหอพระในพระที่นั่ง สนามจันทร์ก่อน, ภาพลงมือจึงปรากฏอยู่ในหอพระ พระที่นั่งพิमानปฐมจน กาลบัดนี้...¹

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้พระที่นั่งพิमानปฐมเป็นที่ประทับ ทรงพระอักษร ที่เสด็จออกขุนนาง ที่รับแขกเมืองและออกให้ราษฎรเข้าเฝ้ามากกว่าพระที่นั่ง ตำนกอื่น นอกจากนั้นยังทรงใช้เป็นสถานที่แปลบทพระราชนิพนธ์เรื่องโรมิโอและจูเลียตอีกด้วย ตัวอย่างพระราชนิพนธ์ที่ทรงกระทำ ณ พระที่นั่งองค์นี้ ดังนี้

...วันที่ 28 มกราคม 2460 เวลา 8.00 น. โปรดให้เลี้ยงเป็นเกียรติยศแก่ เซอร์เอ็ดเวิร์ด บร็อกแมน รองผู้สำเร็จราชการเฟเดอเรตีดมาเลเซียเต็ดส์ (สหพันธรัฐมลายู) พร้อมข้าราชการผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายต่างประเทศ และได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละคร เรื่องมิตรมีชัย สำหรับแสดงในโอกาสนี้ ด้วย...วันที่ 11 มีนาคม 2462 เวลา 5.00 น. เสด็จออกพระที่นั่งพิमानปฐม อรรถราชทูตญี่ปุ่นนำนายทหารเรือ 7 นาย เฝ้ามีพระราชปฏิสันฐาน ตามสมควร แล้วโปรดเกล้าฯ พระราชทานเลี้ยงน้ำชา เครื่องว่างบนดาดฟ้า พระที่นั่งพิमानปฐม และพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่นายทหาร เรือเหล่านั้น...²

พระที่นั่งอภิรมย์ฤดี

พระที่นั่งอภิรมย์ฤดีเป็นพระที่นั่งที่อยู่ติดกับพระที่นั่งพิमानปฐมไปทางทิศใต้ เป็นอาคาร 2 ชั้น สร้างขึ้นในคราวเดียวกันและสร้างสะพานเชื่อมติดต่อกันถึงกับพระที่นั่งพิमानปฐม มีการวางผังเน้น ให้รับลมจากทิศตะวันตกเฉียงใต้เช่นเดียวกับพระที่นั่งพิमानปฐม ลักษณะทางสถาปัตยกรรม คล้ายคลึงกับพระที่นั่งพิमानปฐม กล่าวคือเป็นพระที่นั่งแบบตะวันตกแต่มีขนาดเล็กกว่า โครงสร้าง เป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก ผนังปูน ชั้นบนเดิมเป็นไม้ แต่ได้มีการแก้ไขเป็นผนังปูนพร้อมกับพระที่นั่ง พิमानปฐมเมื่อ พ.ศ. 2456 ระเบียบชั้นบนเป็นไม้ฉลุลดลวดลายแบบขนมปังขิงอย่างประณีตงดงาม

¹ นวพลจาง เศวตเวช. (2527). พระราชวังสนามจันทร์ ใน พระตำหนักทัชชวัฒและพระราชวัง สนามจันทร์. หน้า 18 – 19.

² สำนักพระราชวัง. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 6. 11 มีนาคม 2462

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พระที่นั่งอภิรมย์ฤดีเป็นที่ประทับของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายาทรงใช้เป็นที่ประทับ ต่อมาเมื่อกระทรวงมหาดไทยเข้าดูแล จึงใช้เป็นที่ทำการของอัยการจังหวัดนครปฐม หลังจากนั้นกระทรวงมหาดไทยได้น้อมเกล้าฯ ถวายคืน สำนักพระราชวังได้เข้าบูรณะซ่อมแซมและเปิดให้ประชาชนเข้าชม

พระที่นั่งวัชรนิรมยา

พระที่นั่งวัชรนิรมยาเป็นพระที่นั่งแฝดคู่กับพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ แต่สร้างขึ้นภายหลังพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ กล่าวคือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2460 ลักษณะเป็นอาคารทรงไทยหลังคาลด 2 ชั้น มุงด้วยกระเบื้องเคลือบสีประดับตกแต่งด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์และนาคสะดุ้งอย่างวิจิตรงดงาม บันไดทางขึ้นพระที่นั่งมี 2 ด้าน คือด้านทิศตะวันออกและด้านทิศตะวันตก ทางทิศใต้ชั้นบนมีสะพานเชื่อมต่อกับพระที่นั่งพิมานปฐม

พระที่นั่งวัชรนิรมยาถูกใช้เป็นที่ทรงพระอักษรและใช้เป็นที่ประทับในบางโอกาส ดังปรากฏหลักฐานใน พ.ศ. 2462 ดังนี้

...วันที่ 21 กุมภาพันธ์ เมื่อเสร็จการซ่อมรบเสื่อป่าที่บ้านโป่งและไพฑารามแล้ว ได้เสด็จกลับพระราชวังสนามจันทร์ประทับที่พระที่นั่งวัชรนิรมยาคืนหนึ่ง แล้วจึงแปรพระราชฐานไปประทับที่สวนนันทอุทยาน...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนนันทอุทยานเดือนหนึ่งแล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับมาที่พระราชวังสนามจันทร์ เมื่อวันที่ 21 มีนาคม ประทับที่พระที่นั่งวัชรนิรมยาเป็นเวลา 1 สัปดาห์ แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพฯ...¹

พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์

พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์เป็นพระที่นั่งที่เชื่อมต่อกับพระที่นั่งวัชรนิรมยาไปทางทิศเหนือ โดยมีหลังคาเชื่อมติดต่อกัน เป็นพระที่นั่งทรงไทยแบบศาลาโถงองค์ใหญ่ชั้นเดียว มีลักษณะเป็นห้องพระโรงสามารถจุคนได้จำนวนมาก ทรงใช้เป็นที่ประชุมข้าราชการและทหารเสื่อป่า ใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น ทรงประกอบพิธีถือน้ำแก่ทหารและเสื่อป่า พระราชทานพระบรมราโชวาทแก่ที่ประชุม

¹ศาสตราจารย์ ม.ล.ปิ่น มาลากุล. (2511). การซ่อมรบเสื่อป่า พ.ศ. 2462 และพระราชวังสนามจันทร์. หน้า 10.

เสื่อป่า* นอกจากนี้ยังใช้เป็นที่พักผ่อนและเล่นโยน** (ชาวบ้านเรียกว่าโรงโยน) ละคร และใช้ในโอกาสสำคัญต่าง ๆ เช่น ออกงานสโมสรสันนิบาต เสด็จออกขุนนางเพื่อปรึกษาหารือข้อราชการ

เทวาลัยคเณศร์

เทวาลัยคเณศร์นั้นตั้งอยู่ตรงสนามหน้าพระที่นั่งพิमानปฐม และเมื่อมองจากพระที่นั่งพิमानปฐมจะเห็นพระปฐมเจดีย์และเทวาลัยคเณศร์อยู่ในแนวเส้นตรงเดียวกัน เทวาลัยคเณศร์เป็นที่ประดิษฐานพระคเณศร์หรือพระพิฆเนศวร เทพเจ้าผู้มีเศียรเป็นช้างซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาการ ทั้งปวง เป็นเทพผู้จัดอุปสรรคและเป็นเทพแห่งปัญญา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเทวาลัยนี้ไว้ ณ ที่อันเป็นศูนย์กลางของพระราชวังสนามจันทร์ เพื่อความเป็นสิริมงคลแห่งพระราชวังสนามจันทร์และเป็นศาลเทพารักษ์ประจำพระราชวังสนามจันทร์

พระที่นั่งปาฏิหาริย์ทัศไนย

พระที่นั่งปาฏิหาริย์ทัศไนยเป็นพระที่นั่งองค์เล็ก เป็นแท่นไม้สัก 2 ชั้น กว้างประมาณ 2 เมตร สามารถยกได้ เดิมเคยอยู่บนทางเดินระหว่างพระที่นั่งพิमानปฐมกับพระที่นั่งวัชรวิมมา ปัจจุบันกรมศิลปากรได้อัญเชิญไปไว้ที่ศาลาหน้าพระที่นั่งพุทธไธศวรย์ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร พระที่นั่งองค์นี้สร้างขึ้นใน พ.ศ. 2452 เหตุที่สร้างพระที่นั่งองค์นี้ก็เพราะพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทอดพระเนตรปาฏิหาริย์จากองค์พระปฐมเจดีย์ คือมีรัศมีโดยรอบในเวลากลางวันวันที่ 24 ตุลาคม พ.ศ. 2452 ดังพระราชหัตถเลขากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความดังนี้

...ด้วยคืนวันที่ 24 ตุลาคม ตรงกับวันขึ้น 10 ค่ำ เดือน 11 เวลาตี 2 ยามกับ 55 นาที ข้าพระพุทธเจ้า ได้นั่งเล่นอยู่ที่เรือนสนามจันทร์ มีข้าราชการและมหาดเล็กอยู่ด้วยกันเป็นอันมาก ได้เห็นองค์พระปฐมเจดีย์ด้านตะวันตก คือด้านที่เฉียงตรงกับสนามจันทร์นั้นทาด้วยฟอสฟอรัสปรากฏเรืองตั้งแต่ได้คอร่องมาหน่อยหนึ่งตลอดขึ้นไปจนยอดมงกุฎและยังข้ามีรัศมีพวยพุ่งสูงขึ้นไปอีก

* พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระกระแสรับสั่งว่าพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์นั้นเล็กนักและเสื่อป่ามีมาก จึงต้องการที่ที่บรรจคนได้มากๆ แต่ยังมีได้สร้างเพราะฉะนั้นจึงมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างพระที่นั่งขึ้นมาใหม่อีกองค์หนึ่งชื่อพระที่นั่ง “ธรรมเทศโอฬาร”

** พระที่นั่งนี้มีลักษณะที่ออกแบบมาเพื่อเป็นที่แสดงโยน คือ โยนจะออกมากลางคนดูบนเฉลียงทั้ง 3 ด้านแตกต่างจากโยนในสมัยปัจจุบัน คือ โยนในสมัยปัจจุบันแสดงกันบนเวทีในฉาก แต่โยนของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นออกมาแสดงภายนอก เพื่อให้นักดูได้เห็นศิลปะ ลีลา การรำยรำ อันงดงามอย่างชัดเจน

ประมาณ 3 – 4 วา ปรากฏอยู่แก่ตาอย่างนี้ 17 นาที แล้วรัศมีตอนใต้แต่ปล่อง
 ไนตลอดยอดก็ดับลงไปทันที เหลือสว่างอยู่แต่ช่องมะหวดลงมาอีกสักไม่ถึงกึ่ง
 นาทีก็ดับหายไปหมด ข้าพระพุทธเจ้าได้ลองคิดดูตามไซแอนซ์ว่า บางทีจะเป็น
 ด้วยเมื่อฝนตกหนักละของฝนจะติดค้างอยู่ที่กระเบื้องที่ประดับองค์พระปฐมนั้น
 ครั้นตอนดึกพระจันทร์จวนตกแสงจันทร์ส่องทอดตรงได้ระดับฐานฉากกับ
 องค์พระปฐม จึงได้บังเกิดพายุแพรวฉะนั้น ครั้นพระจันทร์เหลื่อมเข้ามาเมฆแสงก็
 ลับไป รัศมีที่องค์พระปฐมเจดีย์ก็หายไปด้วย ครั้นรุ่งขึ้นได้ทราบเกล้า ๆ ว่า
 จีนที่รับเหมาทำศาลารัฐบาลซึ่งอยู่ด้านตะวันออกขององค์พระและชาวตลาด
 อีกหลายคนซึ่งอยู่ด้านเหนือองค์พระก็เห็นด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เข้าใจได้ว่ารัศมี
 ได้พราวออกทั่วองค์พระเป็นอันพันวิสัยที่แสงจันทร์จะทอดทั่วถึงได้หรือว่ามีธาตุ
 ฟอสฟอรัสในองค์พระธาตุนั้นจะส่องแสงพราวในเวลากลางคืนได้ก็ต่อเมื่อได้
 ต้องแสงอาทิตย์ในเวลากลางวันมากพอ นี้ในเวลากลางวันก็ข่ม ตอนเย็นก็
 ฝนตก คงไม่ใช่แสงธาตุฟอสฟอรัส จึงเป็นอันด้วยเกล้า ๆ ที่อ้างว่าแสงรัศมีนั้น
 เป็นเหตุไร นอกจากว่าเป็นอัศจรรย์ยิ่ง...¹

พระองค์จึงทรงโปรดเกล้า ๆ ให้สร้างพระที่นั่งปาฏิหาริย์ทักษิณขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึก ณ บริเวณ
 ที่พระองค์ทรงทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์ดังกล่าว

พระตำหนักชาลิมงคลอาสน์

พระตำหนักชาลิมงคลอาสน์เป็นพระตำหนัก 2 ชั้น ทาสีไขไก่ หลังคามุงกระเบื้องสีแดง
 มีลักษณะคล้ายปราสาทในเทพนิยายของฝรั่ง สังกัดได้จากเสาใหญ่ทรงกลมที่มองเห็นแต่ไกล มีลักษณะ
 สถาปัตยกรรมเรอเนซซองส์ของฝรั่งเศสผสมอยู่ แต่นำมาดัดแปลงให้เหมาะกับสภาพภูมิอากาศของ
 เมืองไทย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ๆ ให้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2459 ชื่อของ
 พระตำหนักนี้มีที่มาจากชื่อของตัวละครในเรื่อง “มิตรแท้” *

พระองค์ใช้เป็นที่พักประทับระหว่างการซ้อมรบเสือป่า ด้านหน้าพระตำหนักมีอนุสาวรีย์ย่าเหล
 ซึ่งเป็นสุนัขแสนรู้ตัวโปรดอยู่ แต่เดิมเรียกพระตำหนักนี้ว่า “พระตำหนักเหล”** ต่อมาในวันที่ 9 มกราคม

¹ สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร. (2506). **ปูชนียสถานโบราณวัตถุไทย**. หน้า 62 – 64.

* พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลจากบทละครภาษาอังกฤษเรื่อง My Friend Jarlet
 แต่งโดย Arnold Galsworthy และ E.B. Norman ตัวละครมีชื่อว่า เอมีล ยาร์เลต (Emile Jarlet)

** เหล เป็นคำสั้น ๆ ใช้เรียก “ย่าเหล” สุนัขแสนรู้ตัวโปรดของล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ 6 ชื่อ ย่าเหล มาจากคำว่า
 Jarlet ผู้เสียสละชีวิตเพื่อลูกและเพื่อนในบทละครเรื่อง My Friend Jarlet ของ Arnold Galsworthy และ E.B.
 Norman ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ใหม่เป็นภาษาไทย ทรงใช้ชื่อเรื่องว่า

พ.ศ. 2458 มีประกาศในราชกิจจานุเบกษา เรื่องประกาศพระราชทานนามพระตำหนักที่พระราชวังสนามจันทร์เมื่อ นครปฐมว่า “ด้วยพระตำหนักองค์หนึ่งที่พระราชวังสนามจันทร์ เมืองนครปฐมตามที่โปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่าพระตำหนักเหลมานั้น บัดนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นใหม่แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามว่าพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป”¹

ด้านหน้าพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ มี “อนุสาวรีย์ย่าเหล” ซึ่งเป็นสุนัขแสนรักประจำพระองค์ ตอนหลังถูกลอบยิงตาย พระองค์จึงทรงสร้างอนุสาวรีย์ไว้เป็นที่ระลึกพร้อมทั้งพระราชทานเงินค่าไว้อาลัยจารึกไว้บนแผ่นทองแดงใต้แท่นอนุสาวรีย์ย่าเหล ดังนี้

...อนุสาวรีย์นี้เตือนจิต	ให้กูคิดรำพึงถึงสหาย
ให้อาลัยใจจู่อยู่ไม่วาย	กูเจ็บคล้ายศรศักดิ์ปักอุรา
ยากที่ใครเขาจะเห็นหัวอกกู	เพราะเขาดูเพื่อนเห็นแต่เป็นหมา
เขาดูแต่เปลือกนอกแห่งกายา	ไม่เห็นลึกตรึกตรำถึงดวงใจ
เพื่อนเป็นมิตรชิดกูอยู่เป็นนิตย์	จะหามิตรเหมือนเจ้าที่ไหนได้
ทุกทิวาราตรีไม่มีไกล	กูไปไหนเจ้าเคยเป็นเพื่อนทาง
ช่างจงรักภักดีไม่มีหย่อน	จะนั่งนอนยืนเดินไม่เห็นห่าง
ถึงยามกินเคยกินกับกูปกลาง	ถึงยามนอนนอนข้างไม่ห่างไกล
อันตัวเพื่อนเหมือนมนุษย์สุจริต	จะผิดอยู่แต่เพียงพูดไม่ได้
แต่เมื่อกูใครรู้ความในใจ	ก็มองคูรู้ได้ในดวงตา
ให้ออกกูดูเพื่อนอยู่หลังหลัง	เพื่อนมาพลัดพรากไปไม่เห็นหน้า
กูผลอผลอกก็ชะงื่อเมื่อเพื่อนมา	เสียงกุกกักก็ผวาตั้งตามอง
อันความตายเป็นธรรมดาโลก	กูอยากตัดความโศกกลมหมอง
นี่เพื่อนตายเพราะผู้ร้ายมันมุ่งปอง	เอาเป็นจ้องสังหารผลาญชีวิต
เพื่อนมอดม้วยด้วยมือทรชน	เอารูปคนสวมใส่คลุมใจผี
เป็นคนจริงหรือจะปราศซึ่งปรานี	นี่รากษสอัปรีภัยปราศเมตตา
มันยังเพื่อนเหมือนกูปลอยถูกด้วย	แทบจะม้วยชีวันสิ้นสังขาร
จะหาเพื่อนเหมือนเจ้าที่ไหนมา	ซ้ำอุราอาลัยไม่วายวัน
เมื่อยามมีชีวิตสนิทใจ	ยามบรรลัยดับลวงดวงใจสิ้น
ด้วยอำนาจจงรักภักดีนั้น	ขอให้เพื่อนขึ้นสวรรค์สำราญรมย์
ถึงจะมีหมาอื่นมาแทนที่	กูก็รักเพื่อนนี้เป็นปฐม
ที่ไหนเล่าจะสนิทและชิดชม	ที่ไหนเล่าจะนิยมเท่าเพื่อนรัก

“เพื่อนตาย” และ “มิตรแท้” นามพระราชทาน “ชาลีมงคลอาสน์” คือ “มงคลอาสน์แห่งชาลี” คำว่า “ชาลี” มาจากคำว่า “ย่าเหล” หรือ “Jarlet” นั่นเอง

¹ราชกิจจานุเบกษา, เล่ม 32, ภาค 2 (2468), หน้า 415.

ถึงแม้จะไม่มีรูปนี้ไว้	รูปเพื่อนฝังดวงใจถูกระหนัก
แต่รูปนี้ไว้เป็นพยานรัก	ให้ประจักษ์แก่คนผู้ไม่ตรี
เพื่อนเป็นเยี่ยงอย่างมิตรสนิทยิ่ง	ภักดีจริงต่อภู่อยู่เต็มที
แม้คนใดเป็นได้อย่างเพื่อนนี้	ก็ควรนับว่าดีที่สุดเคย... ¹

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้พระตำหนักนี้ประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ เช่น เสด็จไปทอดพระเนตรการกรีกา ฟุตบอล เสด็จออกให้ราชทูตเฝ้า และโปรดให้พวกจำอวดมาว่าลิเกลำตัด ปัจจุบันอยู่ในความดูแลของมหาวิทยาลัยศิลปากร และเป็นพิพิธภัณฑ์แสดงพระราชประวัติและความเป็นมาของพระราชวังสนามจันทร์

พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์*

พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์เป็นพระตำหนักที่สร้างคู่กับพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ พระตำหนักเป็นไม้ 2 ชั้นแบบตะวันตก ทาสีแดงอยู่ด้านหลังพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ โดยมีสะพานจากชั้นบนด้านหลังพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์เชื่อมต่อไปยังชั้นบนด้านหน้าพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ สะพานดังกล่าวติดหน้าต่างกระจกตลอดความยาวของสะพาน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้พระตำหนักนี้ในโอกาสเสด็จออกให้ประชาชนเฝ้าเป็นการส่วนพระองค์ ปัจจุบันเป็นพิพิธภัณฑ์พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระตำหนักทับแก้ว

พระตำหนักทับแก้วเป็นอาคาร 2 ชั้นแบบตะวันตก ตั้งอยู่เชิงสะพานสุนทรถวาย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้พระตำหนักนี้เพื่อเป็นที่ประทับเป็นครั้งคราว ในฤดูหนาว ด้านในมีปล่องไฟและเตาผิง นอกจากนี้ภายในยังมีพระบรมสาทิสลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คล้ายเขียนด้วยเส้นดินสอสีดำ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นภาพฝีพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. (2550). *เรื่องเดียวกัน*. หน้า 156.

*พระตำหนักหลังนี้ มีป้ายสลักชื่อที่พระราชทานติดอยู่ที่ตำหนักว่า “พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์” แปลว่า “ราชบัลลังก์สีแดงแห่งมารี” คำว่า “รัต” มาจากภาษาบาลีว่า “รต” แปลว่าสีแดง คำว่า “มารี” มาจาก “มารี เลอรูซ์” (Marie Lereoux) ลูกสาวของยาร์เลตีโนบทละครเรื่อง My Friend Jarlet ของ Arnold Galsworthy และ E.B. Norman หรือเรื่อง “มิตรแท้” ของฉันเกล้าฯ รัชกาลที่ 6 คำ “มารี” นี้ยังได้พระราชทานให้เป็นชื่อสุนัขตัวเมียของพระองค์ด้วย

นอกจากนั้นพระตำหนักทับแก้วยังใช้เป็นที่ตั้งกองบัญชาการเสือป่า กองเสนาน้อยราบเบา รักษาพระองค์ และเป็นที่พักพระราชมงคลนิยกิจด้านอื่น ๆ เช่น พระราชทานเหรียญและสัญญาบัตรแก่บรรดาข้าราชการ

พระตำหนักทับขวัญ

พระตำหนักทับขวัญเป็นเรือนไทยไม้สักที่สมบูรณ์แบบและมีขนาดใหญ่มาก สร้างขึ้นคู่กับพระตำหนักทับแก้ว คนทั่วไปเรียกกันว่า เรือนทับขวัญ อยู่ตรงข้ามกับพระตำหนักทับแก้วโดยมีถนนคั่นกลาง นายช่างผู้ออกแบบและควบคุมการก่อสร้างคือ พระยาวิสุกรรมศิลป์ประสิทธิ์ (น้อย ศิลป์) ประกอบด้วยกลุ่มเรือน 8 หลัง หลังใหญ่ 4 หลัง หันหน้าเข้าหากันสี่ทิศ คือ หอนอน 2 หอ กับเรือนโถงและเรือนครัวหลังเล็ก 4 หลัง อยู่ที่มีมุ้งทั้งสี่มุมละ 1 หลัง ได้แก่ หอนก หอนั่ง เรือนเก็บของและเรือนคนใช้ กลุ่มเรือนต่าง ๆ เหล่านี้มีชานกลางเรือนเชื่อมเรือนเหล่านี้ให้ติดกัน มีต้นจันทน์ใหญ่ขึ้นอยู่กลางนอกชานตามลักษณะของเรือนไทยด้วยบันไดอยู่ส่วนที่เชื่อมต่อกันของชานระเบียงเรือนใหญ่กับเรือนเล็ก กลุ่มเรือนทับขวัญมองดูงามได้ส่วนดีดงาม ฝีมือประณีต ซึ่งไม่สามารถหากกลุ่มเรือนไทยในลักษณะนี้ที่ไหนดูได้อีก น. ณ ปากน้ำ ได้บรรยายลักษณะของเรือนทับขวัญไว้ว่า

...เมื่อขึ้นบันไดไปทางซ้ายมือ จะเห็นเรือนโถง อันทำไว้สำหรับทำบุญเลี้ยงพระ ถ้าเป็นขุนนางก็จะใช้เป็นศาลง หรือเป็นที่ซ้อมโขนละครหรือบ้านคบคิด เมื่อมีการบวชก็จะใช้ตรงเรือนโถงนั้น ตั้งบายศรีทำขวัญนาค และชุมนุมผู้คนเป็นการใหญ่ เรือนทับขวัญเป็นแบบแผน ทำให้รู้ถึงชีวิตชนบทกรรมนิยมประเพณีโบราณ การทำลานตรงกลางก็เหมือนคอร์ทของบ้านขุนนางจีนโบราณ ซึ่งสร้างบ้านไว้ให้เป็นส่วนตัวของตน เป็นที่เก็บลูกหลานสาว ๆ ไว้บนคฤหาสน์ เพื่อป้องกันพวกราชตระกูลหรือคนมีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ จะมาจูดคว้าลูกหลานเป็นนางบำเรอหรือนางห้าม ถ้าจะให้ชานแล่นมีชีวิตชีวาอย่างสมบูรณ์ควรจะมีชั้นริมรั้วตั้งกระถางต้นไม้ไทยนานาชนิด...พร้อมกับรดน้ำให้ชุ่มฉ่ำ ความเกี่ยวข้องกับความชุ่มชื้นของต้นไม้จะไม่ทำให้บรรยากาศของบ้านแห่งแล้งเกินไปนัก...¹

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้เป็นที่พักประทับบำเพ็ญพระราชกุศล ใช้เป็นที่แสดงละครไทยโบราณและใช้เป็นที่ตั้งกองบัญชาการเสือป่า

¹ น. ณ ปากน้ำ เอกสารการประชุมวิชาการ “พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับภูมิภาคตะวันตกในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” เรื่อง “พระราชวังสนามจันทร์”. หน้า 50.

นอกจากพระตำหนักและพระที่นั่งสำคัญ ๆ ที่ได้กล่าวถึงข้างต้น ในบริเวณพระราชวังสนามจันทร์ยังมีสิ่งก่อสร้างสำคัญอื่น ๆ เช่น

สถานีรถไฟ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใน พ.ศ. 2453 เพื่อใช้เป็นเส้นทางในยามเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับที่พระราชวังสนามจันทร์ ซึ่งอยู่ทางด้านทิศเหนือของพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ข้ามสะพานจักรียาตราซึ่งเป็นสะพานโยงออกไป และภายในสถานีรถไฟหลวงสนามจันทร์พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพลับพลา* ซึ่งเรียกว่า “พลับพลาสนามจันทร์”** สำหรับเสด็จทอดพระเนตรกองเสือป่าในยามฝึกซ้อมรบเป็นประจำทุกปี หลังจากสิ้นรัชสมัยของพระองค์ การรถไฟแห่งประเทศไทยจึงได้รื้อถอนมาเก็บไว้ เพื่อเป็นการรำลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์***

ศาลาลงทรง เดิมอยู่ที่พระราชวังสนามจันทร์ เป็นศาลาลงทรงของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ย้ายมาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ปัจจุบันได้รับการบูรณะและปลูกอยู่ด้านขวาหลังประตูทางเข้าพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (วังหน้าเดิม)

โรงละคร โรงละครถือเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของพระราชวังสนามจันทร์ เพราะพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดคิดปะการละครเป็นอย่างยิ่ง จึงโปรดฯ ให้สร้างโรงละครที่ข้างพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์แล้วเสร็จเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. 2461 และในระหว่างที่ประทับที่พระราชวังสนามจันทร์ โปรดเกล้าฯ ให้จัดแสดงละครไม่ต่ำกว่า 10 เรื่อง เช่น หาเมียให้ผัว ชิงนางตัว กอวิลสัน วิวาหพระสมุทรมิตรแท้ เสียดละ และเสือเผ่น

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่าการจะบูรณะพระราชวังสนามจันทร์ต้องใช้งบประมาณมาก จึงยกอาคารต่าง ๆ เป็นสถานที่ทำการรัฐบาล ส่วนโรงละครทรงให้รื้อเสียเอาไปปลูกเป็นสถานพยาบาลของเรือนจำจังหวัดนครปฐมถือเป็นการกุศลอย่างหนึ่ง

ทั้งหมดที่กล่าวมาข้างต้น เป็นสิ่งก่อสร้างที่ปรากฏหลักฐานในการก่อสร้างพระราชวังสนามจันทร์ ซึ่งเป็นสถานที่ที่มีความสำคัญด้านประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรมและโบราณคดี

* พลับพลา หมายถึง ที่ประทับชั่วคราวสำหรับรับรองพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมราชวงศ์ชั้นสูง

** มีรูปแบบของสถาปัตยกรรมแบบครึ่งตึกครึ่งไม้ ซึ่งได้รับอิทธิพลจากสถาปัตยกรรมวิคตอเรีย

*** ต่อมาใน พ.ศ.2511 สมัยพันเอกแสง จุลจาริตต์ เป็นผู้ว่าการรถไฟแห่งประเทศไทย ได้พิจารณาเห็นว่าควรนำเครื่องอุปกรณ์ ก่อสร้างของพลับพลาสนามจันทร์มาปลูกสร้างขึ้นใหม่ที่หัวหิน เพื่อเป็นที่ประทับขึ้นและลงรถไฟของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว การดำเนินก่อสร้างนี้ใช้ช่างฝีมือคนไทย ซึ่งได้ตั้งชื่อใหม่ว่า “พลับพลาพระมงกุฎเกล้าฯ” เมื่อวันที่ 6 เมษายน 2517

ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงพระราชนิยมและพระราชกรณียกิจที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี

การใช้เมืองนครปฐมเป็นสถานที่หนึ่งในการฝึกเสือป่า

การใช้เมืองนครปฐมมีสภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้อต่อการต่อต้านข้าศึก กล่าวคือระยะทางจากสามพรานมาถึงตัวจังหวัดเป็นทุ่งนาโดยมาก ส่วนด้านที่ติดต่อกับจังหวัดสมุทรสาครก็เต็มไปด้วยดินเลน ป่าจาก ลำน้ำลำคลองอันเป็นแนวป้องกันที่ดีที่มีให้ข้าศึกเข้ามาได้ เมื่อถึงตัวจังหวัดนครปฐมไปทางกำแพงแสนก็เป็นป่าต่อเนื่องไปจนถึงเขตจังหวัดสุพรรณบุรี และด้านที่ต่อไปยังบ้านโป่งโพธาราม เจ็ดเสมียน จังหวัดราชบุรีก็เป็นที่ดินมีบ้านเรือนราษฎรเป็นหย่อม ๆ สลับกับป่าละเมาะ ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเห็นว่าเหมาะแก่การเป็นเมืองที่ใช้ซ้อมรบเสือป่าพระองค์จึงทรงเลือกเมืองนครปฐมให้เป็นที่ซ้อมรบเสือป่า นับตั้งแต่โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกองเสือป่า ใน พ.ศ. 2454

การจัดตั้งกองเสือป่าของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น สามารถพิจารณาถึงเหตุผลออกเป็น 2 ประการคือ ประการแรกเป็นเรื่องการสร้างฐานอำนาจทางการเมืองเท่า ๆ กับการหาหลักประกันด้านความปลอดภัย ทั้งนี้เพราะข้อเท็จจริงที่ว่าถึงแม้ทรงศึกษาด้านการทหารมาจากประเทศอังกฤษและทรงมีความรู้ความเชี่ยวชาญทางด้านการทหาร แต่หาได้ทรงควบคุมราชการทางการเมืองไม่ ประการที่สองเป็นเรื่องของการปลูกฝังอุดมการณ์ด้านการเมือง โดยการจัดลำดับความสำคัญของสิ่งที่ทรงต้องกระทำเมื่อขึ้นครองราชย์แล้วทรงให้ความสำคัญแก่เรื่องความมั่นคงและความอยู่รอดของประเทศสยามก่อนการปฏิรูปทางการเมืองไปสู่การปกครองแบบรัฐสภา ซึ่งทรงพิจารณาว่าคนไทยยังไม่พร้อม สิ่งที่ทรงต้องการปลูกฝังในยุคที่ไทยเพิ่งผ่านพ้นจากภัยอันเนื่องมาจากลัทธิจักรวรรดินิยมก็คืออุดมการณ์ชาตินิยม พระองค์จึงปลูกฝังอุดมการณ์ชาตินิยมผ่านกิจการกองเสือป่า เพราะพระองค์ทรงถือว่าอุดมการณ์ชาตินิยมเป็นนามธรรม แต่กองเสือป่าเป็นการแสดงออกอย่างเป็นรูปธรรม เห็นได้จากเมื่อทรงตั้งกองเสือป่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงย้ำในพระราชดำรัสหลายครั้งต่อมาว่า กองเสือป่าเป็นเครื่องมือใหม่ที่จะนำคนไทยทั้งชาติมาร่วมกัน โดยมองข้ามผลประโยชน์แคบ ๆ ที่เป็นของส่วนตัวและของกรมกองของข้าราชการเอง ให้มีค่านิยมที่จะต่อสู้เพื่อชาติและเพื่อให้คนไทยได้สร้างสภิริตชาติซึ่งนั่นก็คือ สภิริตของกองเสือป่า แม้แต่หน้าที่ของเสือป่าในทางปฏิบัติก็เพื่อประโยชน์ของชาติและส่วนรวมได้แก่การรักษาความสงบเรียบร้อยโดยการจับโจรผู้ร้าย ผจญเพลิง รักษาองค์พระเจ้าอยู่หัว และงานด้านมนุษยธรรมต่าง ๆ ซึ่งแนวพระราชดำรินี้เป็นเรื่องใหม่ที่จะวางรากฐานความรักชาติให้แก่คนไทย

สำหรับกิจกรรมที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญของเสือป่าคือ การซ้อมรบ จมื่นอมรรตรุณารักษ์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือกำเนิดพระราชวังสนามจันทร์และพระปฐมเจดีย์ พระมหาธีรราชเจ้ากับดอนเจดีย์อนุสรณ์ของเสือป่าและลูกเสือ ความว่า

... พ.ศ. 2456 ได้เสด็จนำขบวนเสือป่าเดินทางจากจังหวัดนครปฐมไปยังที่ตั้งเจดีย์ยุทธหัตถีของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ตำบลดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ... การซ้อมรบเสือป่า ทรงแบ่งงานออกเป็น 3 ระยะ คือ ระยะที่ 1 เริ่มจากวันชุมนุมพลกันที่ค่ายหลวงในพระราชวังสนามจันทร์เป็นการฝึกหัดในสนาม ระยะที่ 2 เป็นการฝึกในสนามร่วมกับการซ้อมรบย่อยเป็นเพียงกองร้อยต่อกองร้อยแล้วขยายตัวขึ้นไปจนถึงกรมต่อกรม ระยะที่ 3 เป็นการซ้อมรบใหญ่ระหว่างกองรักษา ดินแดน ...¹

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้วิธีการซ้อมรบแบบกองโจร* ซึ่งเป็นการรบแบบซุ่มโจมตีข้าศึกโดยไม่ให้ข้าศึกรู้ตัว โดยมี “เสือป่า” เป็นทหารที่มีหน้าที่ไปสืบข่าวข้าศึก แล้วแจ้งให้แม่ทัพทราบว่าจะยกมาทางใด มีกำลังเท่าใด ใช้การรบพุ่งอย่างไรและมี “แมวมอง” ซึ่งเป็นทหารที่ปล่อยไว้ในที่เป็นเขตติดต่อกับเขตของข้าศึก คอยคะเนเวลาที่ข้าศึกเดินทางมาแล้วให้สัญญาณแก่แม่ทัพในการเข้าโจมตีข้าศึก ดังนั้นในการรบเสือป่าและแมวมองจะต้องทำหน้าที่เชื่อมประสานกันอยู่เสมอ ดังมีตัวอย่างของการซ้อมรบในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2457 โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นแม่ทัพฝ่ายแดงในการซ้อมรบครั้งนี้ ความว่า

... ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2457 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ โปรดให้มีการซ้อมรบลูกเสือขึ้นที่มณฑลนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม การซ้อมรบครั้งนี้เป็นการรบเสมือนศึกใหญ่ ได้ตั้งให้ทางกองลูกเสือของมณฑลนครชัยศรีที่ 1 (พระปฐมวิทยาลัย) เป็นฝ่ายขาว โดยมีเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เป็นแม่ทัพพร้อมด้วยบรรดาศัตรู และข้าราชการในจังหวัดนครปฐมเป็นเสือป่า แบ่งหน้าที่ออกเป็นนายทัพ นายกอง นายหมวด นายหมู่ลดหลั่นกันตามลำดับ และตั้งค่ายอยู่

¹ จมื่นอมรรตรุณารักษ์. (2511). **กำเนิดพระราชวังสนามจันทร์และพระปฐมเจดีย์พระมหาธีรราชเจ้ากับดอนเจดีย์อนุสรณ์ของเสือป่าและลูกเสือ**. หน้า 143 – 144.

* พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบเกี่ยวกับยุทธวิธีเป็นอย่างดี เนื่องจากพระองค์เสด็จไปศึกษาวิชาทหารที่ประเทศอังกฤษ และทรงเข้าประจำในกองพันที่ 1 ทหารราบเบา “เดอรัม” (Royal Durham Light Infantry) ที่นอร์ธแคมป์ แอลเดอร์ชอต ในความปกครองของพันเอกวุฒแลนด์จนพระองค์ได้รับตำแหน่งเป็นนายพลแห่งกองทัพอังกฤษ

ณ สนวนอนันต์ เสือป่าและลูกเสือของมณฑลกรุงเทพฯ ฯ เป็นฝ่ายแดงโดยมี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ทรงเป็นแม่ทัพและค่ายนั้นตั้งอยู่ ณ สนามจันทร์ ...คืนทำศึก เสือป่า – ลูกเสือ เป็นคืนข้างแรมเดือนมิดมิดมีแต่แสงดาวเปล่งประกายอยู่เต็มทั้งท้องฟ้า ท้องฟ้าปลอดโปร่งบนสนามรบเป็นทุ่งกว้างใหญ่อาจจะมีพอมองเห็นเงาตะคุ่มและการเคลื่อนไหวได้ก็ในระยะไกล ๆ เท่านั้น แต่ก็ไม่สามารถจะรู้ได้ว่าฝ่ายไหนเป็นพวกใคร นอกจากมีสัญญาณลับที่แม่ทัพสั่งไว้โดยเฉพาะ...¹

จากการซื้อมรดกครั้งนี้ฝ่ายแดงเป็นเสือป่าจากมณฑลกรุงเทพฯ มีพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นแม่ทัพในการโจมตีและฝ่ายขาวเป็นเสือป่าของมณฑลนครราชสีมา มีเจ้าพระยามรราช (ปั้น สุขุม) เป็นแม่ทัพอยู่ฝ่ายตั้งรับข้าศึก ผลการทำศึกในครั้งนี้ยุติลงด้วยข้าศึกฝ่ายขาวคนหนึ่งถูกฝ่ายขาวจับตัวไว้ได้ และมีคำสั่งให้ปล่อยตัวข้าศึกฝ่ายแดงคนนั้นไป มีเสียงแตรเป่าให้เลิกรบแสดงว่าต้องมีฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งได้รับชัยชนะ ผู้บังคับบัญชาของฝ่ายขาวจึงแจ้งว่าข้าศึกที่ฝ่ายขาวจับตัวมาได้นั้น คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฝ่ายขาวจึงเป็นฝ่ายที่ได้รับชัยชนะ เนื่องจากสามารถจับแม่ทัพของฝ่ายแดงได้ นับว่าเป็นเกียรติแก่ลูกเสือของนครราชสีมาเป็นอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศชมเชยลูกเสือที่ทำการซื้อมรดกด้วยความสามารถและยกย่องให้เป็น “ลูกเสือหลวง” รวมทั้งพระราชทานขลิบหมวกสีเหลืองประดับขนนกปักติดไว้ด้วย ซึ่งยังไม่มีลูกเสือกองใดได้รับเกียรติอันสูงส่งเป็นลูกเสือรักษาพระองค์ เครื่องหมายแห่ง “ขนนกและขลิบหมวกสีเหลือง” จึงเป็นประวัติศาสตร์ของลูกเสือนครราชสีมา – เสือป่า และเป็นการซื้อมรดกครั้งยิ่งใหญ่ที่ยังจดจำมาจนทุกวันนี้

ในการประลองยุทธ์เสือป่าในพระราชวังสนามจันทร์ตามปกติจะต้องเสด็จออกไปก่อนเวลา ชุมนุมพล เพื่อเตรียมสถานที่และแผนการไว้ให้พร้อม สถานที่นั้นแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ อาคารชั่วคราวและอาคารถาวร ส่วนที่เป็นอาคารถาวรไม่รวมส่วนที่เป็นพระที่นั่ง พระองค์ทรงประทับอยู่ในเต็นท์ โดยเรียกสถานที่นี้ว่า “ค่ายหลวงสนามจันทร์” ศาสตราจารย์ ม.ล.ปิ่น มาลากุล ได้กล่าวถึงการตั้งค่ายหลวงสนามจันทร์ไว้ว่า

...สมมติเสด็จมาวันที่ 5 มกราคม พอมาถึงก็รุ่งแล้ว ท่านจะประทับที่พระราชวังเพียง 10 วันเท่านั้นที่ 5 ถึงที่ 15 พอถึงวันที่ 16 มกราคม เปลี่ยนสภาพเป็นค่ายหมด ที่นี้ได้เปลี่ยนสภาพแล้วเป็นพระราชวังสนามจันทร์อย่างหนึ่ง เป็นค่ายหลวงอย่างหนึ่ง พอเปลี่ยนเป็นค่ายใครอยู่ที่นั่นต้องย้ายไปอยู่ที่นั่น พระองค์เองย้าย

¹ ชาลี เขียมกระสินธุ์. (2550). พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรำลึก. หน้า 116 – 117.

จากพระที่นั่งพิมานปฐมไปพระตำหนักชาลี นั้นเป็นที่บัญชาการกองเสือป่าเสนาหลวงรักษาพระองค์ และที่พระตำหนักทับขวัญเป็นที่บัญชาการเสือป่าราบรักษาพระองค์ ที่ทับแก้วเป็นที่บัญชาการเสือป่ากองราบเบารักษาพระองค์...¹

ขณะที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับที่ค่ายหลวงสนามจันทร์นั้น พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ในเรื่องต่าง ๆ แม้กระทั่งเรื่อง “ส้วม” ดังหลักฐานลายพระราชหัตถ์ถึงพระยาธรรมานุภิธานธิบดี ความว่า

...ด้วยการจัดการเรื่องเว็จและที่ถ่ายปัสสาวะสำหรับเสือป่า ตามที่เคยได้ทำมาแล้ว ยังไม่สู้จะเรียบร้อย เพราะฉะนั้นในปีนี้อ่าพเจ้าขอมอบให้เป็นหน้าที่ท่านเป็นผู้อำนวยความสะดวกอันนี้ เพราะพระยามหาอำมาตย์สังกัดอยู่ในแผนกเกียกกาย จะได้อาศัยกำลังฝ่ายบ้านเมืองได้ ข่าพเจ้าได้ส่งคำชี้แจงวิธีทำเว็จและถ่ายปัสสาวะมา พร้อมกับจดหมายนี้ด้วยแล้ว ถ้าท่านยังสงสัยข้อใดขอให้ถามข่าพเจ้า จะได้ชี้แจงให้ทราบ²

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมาที่พระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐมทุกปีในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ เพื่อร่วมชุมนุมและซ้อมรบในกิจการของเสือป่า ดังพระราชหัตถ์เลขาถึงเจ้าพระยาธรรมานุภิธานธิบดี ที่ทรงขออย่าให้มีการจัดงานพิธีในช่วงเวลาดังกล่าว ความว่า

...ด้วยการประลองยุทธ์ ตามที่กำหนดไว้ ณ บัดนี้ เพียงวันที่ 25 กุมภาพันธ์จบ. และวันที่ 26 มีการสวนสนามที่หน้าองค์พระปฐมเจดีย์ ที่กำหนดเช่นนี้เป็นแต่เพียงเลา ๆ เกือบเป็นแน่เอาที่เดียวยังไม่ได้ ถ้าจะให้แน่จะต้องถือเอาว่า กุมภาพันธ์ทั้งเดือนอยู่ในเขตประลองยุทธ์ จึงบอกมาให้ทราบ เพื่อไม่กำหนดงานอะไรลงในเดือนกุมภาพันธ์...³

¹ศาสตราจารย์ ม.ล. ปิ่น มาลากุล. ม.ป.ป. เอกสารการประชุมวิชาการ เรื่อง “พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับภูมิภาคตะวันตกในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว”. หน้า 319.

²จมีนอมรดรุณารักษ์. (2511). เล่มเดิม. หน้า 58.

³จมีนอมรดรุณารักษ์. (2511). เล่มเดิม. หน้า 54.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอยู่ในฐานะที่ทรงเป็นพระราชบิดาแห่งเสือป่า และลูกเสือทั้งหลาย ครั้งเมื่อมีการชุมนุมเสือป่า พระองค์ได้พระราชทานพระบรมราโชวาทแก่เสือป่า ตลอดมา ซึ่งพระบรมราโชวาทนั้นได้สะท้อนให้เห็นถึงแนวพระราชดำริของพระองค์เกี่ยวกับการให้ความสำคัญกับเสือป่า การปลูกฝังประชาชนในชาติให้เป็นคนดี มีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์และหน้าที่ที่สำคัญคือร่วมกันป้องกันประเทศชาติจากอริราชศัตรู

การเปลี่ยนอำเภอพระปฐมเจดีย์เป็นอำเภอเมือง

ใน พ.ศ. 2437 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแปลงการปกครองส่วนภูมิภาคจากลักษณะที่เรียกว่า “กินเมือง” เป็นการปกครองแบบ “เทศาภิบาล” โดยให้รวมอำนาจการบังคับบัญชาหัวเมืองต่าง ๆ ที่เคยขึ้นกับกระทรวงกลาโหม กระทรวงมหาดไทย และกรมท่าให้มาขึ้นกับกระทรวงมหาดไทยเพียงแห่งเดียว แล้วรวมหัวเมืองเข้าเป็นกลุ่มตามความเหมาะสมเรียกว่า “มณฑล” ซึ่งจะจัดตั้งขึ้นปีละ 2 – 4 มณฑล เนื่องจากขาดงบประมาณและผู้ที่มาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการมณฑล เรียกว่า ข้าหลวงเทศาภิบาล¹

มณฑลนครชัยศรี* ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2438 นอกจากจะเป็นการจัดการปกครองส่วนภูมิภาคแบบใหม่แล้ว ยังเนื่องมาจากความไม่สงบเรียบร้อยของบ้านเมือง โจรผู้ร้ายชุกชุม และเจ้าหน้าที่บ้านเมืองหย่อนความสามารถ² ประกอบด้วยเมืองต่าง ๆ 3 เมือง คือ เมืองนครชัยศรี เมืองสุพรรณบุรี และเมืองสมุทรสาคร³ โดยตั้งที่ว่าการมณฑลอยู่ที่เมืองนครชัยศรี บริเวณตำบลท่านา ริมแม่น้ำนครชัยศรี และพร้อมกันนั้นก็ถือว่าเมืองนครชัยศรีเป็นศูนย์กลางการบริหารงานของมณฑลนี้ด้วย ต่อมาโปรดโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายที่ทำการมณฑลและย้ายเมืองนครชัยศรีไปอยู่บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ ครั้งนั้นบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ยังเป็นป่ารก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

¹กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2503). **เทศาภิบาล**. หน้า 78 – 82.

*จัดเป็นมณฑลขนาดเล็ก มีพื้นที่ประมาณ 8,358 ตารางกิโลเมตร แยกเป็นแต่ละเมืองตามขนาดดังนี้

เมืองสุพรรณบุรี มีเนื้อที่ประมาณ 5,339 ตารางกิโลเมตร แบ่งพื้นที่เป็น 7 อำเภอ คือ เมือง บางปลาหมอ นางบวช สองพี่น้อง ศรีประจันต์ จระเข้สามพัน และเดิมบาง

เมืองนครชัยศรี มีเนื้อที่ประมาณ 2,179 ตารางกิโลเมตร แบ่งพื้นที่เป็น 5 อำเภอ คือ เมือง พระปฐมเจดีย์ ตลาดใหม่ บางปลา และกำแพงแสน

เมืองสมุทรสาคร มีเนื้อที่ประมาณ 840 ตารางกิโลเมตร แบ่งพื้นที่เป็น 3 อำเภอ คือ เมือง บ้านบ่อ และ กระทุ่มแบน

²หจคดหมายเหตุแห่งชาติ. **ม. 45/1** เอกสารกรมราชเลขาการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย เรื่องพระยามหาเทพออกไปเป็นข้าหลวงเมืองนครชัยศรี (12 กันยายน 114 – 9 พฤศจิกายน 115)

³กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2503). **เล่มเดิม**. หน้า 102.

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ผู้ทรงดำริและย้ายเมืองขณะนั้นได้ทรงบันทึกไว้ว่า

... ท้องที่ตำบลนั้นยังเป็นที่รกร้างและเป็นป่าเปลี่ยวอยู่โดยมาก แม้ที่ทำการรัฐบาลในชั้นแรกก็ต้องไปอาศัยอยู่ในพระระเบียงและวิหารทิศศาลา พระปฐมเจดีย์ มีการที่จะต้องสร้างเมืองพระปฐมขึ้นใหม่ทั้งเมือง คือจะทำที่ป่าให้เป็นถนนหนทางและเป็นที่พักสร้างสถานต่าง ๆ สำหรับรัฐบาล ทั้งสร้างที่พักข้าราชการตลอดจนสร้างตลาดยี่สารสำหรับเมือง ...¹

ครั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้เปลี่ยนชื่อเป็นเมืองนครปฐมเมื่อ พ.ศ. 2456 โดยเปลี่ยนชื่ออำเภอพระปฐมเจดีย์เป็นอำเภอเมือง และเปลี่ยนชื่ออำเภอเมืองซึ่งได้แก่บริเวณตำบลท่านาริมแม่น้ำนครชัยศรี เป็นอำเภอนครชัยศรี แต่ชื่อมณฑลยังคงเรียกมณฑลนครชัยศรี เนื่องจากพระองค์ทรงเห็นว่าอำเภอพระปฐมเจดีย์ มีองค์พระปฐมเจดีย์เป็นโบราณสถานสำคัญที่ประชาชนต่างให้ความศรัทธา และบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ก็เป็นที่ตั้งของศาลาว่าการมณฑลนครชัยศรี ยังมีพระราชวังสนามจันทร์ที่พระองค์ใช้เป็นที่ประทับในยามเสด็จมายังเมืองนี้ทุกปี อีกทั้งยังมีราษฎรมาตั้งถิ่นฐานกันเป็นจำนวนมาก ดังนั้นในวันที่ 2 กรกฎาคม 2456 จึงโปรดเกล้า ฯ ให้มีการยกฐานะอำเภอพระปฐมเจดีย์เป็นเมืองนครปฐม ดังความในประกาศตั้งเมืองนครปฐมว่า

... มีพระบรมราชโองการเหนือเกล้า ฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่าที่ตำบลพระปฐมเจดีย์เป็นที่ราษฎรตั้งภูมิลำเนา ทำไร่นาค้าขายอยู่หนาแน่น ทั้งเป็นที่ประดิษฐานโบราณเจดีย์อันเป็นที่นับถือพุทธศาสนิกชนอย่างสำคัญ เมื่อถึงเทศกาลก็มีผู้ไปนมัสการด้วยอาการอันรื่นเริงเป็นอันมาก นับได้ว่าเป็นที่ประชุมอันครึกครื้นได้อย่างหนึ่ง กระทรวงมหาดไทยจึงได้ตั้งศาลาที่ว่ากรมณฑลนครชัยศรีลง ณ ตำบลนี้ บัดนี้ได้ทรงสถาปนาพระราชนิเวศน์ขึ้น ณ ตำบลสนามจันทร์ ซึ่งโปรดเกล้า ฯ พระราชทานนามว่าพระราชวังสนามจันทร์ และได้เสด็จประทับแรมเพื่อได้พักผ่อนพระราชอิริยาบถอยู่เสมอทุกปี ก็ยิ่งทำให้ตำบลนั้นสมบูรณ์มั่งคั่งขึ้นเป็นอันมาก จึงทรงพระราชดำริว่าสมควรจะยก ที่ตำบลนั้นขึ้นเป็นเมืองสำหรับมณฑลให้เป็นการถาวรต่อไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกตำบลนี้ว่าเมืองนครปฐมสืบไป ประกาศ ณ วันพุธที่ 2 เดือนกรกฎาคม พุทธศักราช 2456 เป็นวันที่ 965 ในรัชกาลปัจจุบัน...²

¹ตรี อมาตยกุล. (2513). **ประวัติเมืองสำคัญ**. หน้า 456.

²หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. **ม.2/7 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย เรื่องประกาศตั้งเมืองนครปฐม (2 กรกฎาคม 2456)**

การประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขภาพ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขภาพ* กล่าวคือพระองค์ได้ทรงเอาพระทัยใส่ในกิจการสุขภาพในเขตนครปฐมมาตั้งแต่ยังทรงเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ครั้นเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ได้ประมาณ 3 เดือน ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขภาพในตำบลนครปฐม ตำบลบ่อพลับ ตำบลห้วยจรเข้มะ ตำบลสนามจันทร์ ซึ่งเป็นท้องที่ในอำเภอพระปฐมเจดีย์** มณฑลนครชัยศรี ในวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2453 ด้วยเหตุผลที่ว่าอำเภอพระปฐมเจดีย์เป็นที่ตั้งของที่ว่าการมณฑลนครชัยศรีและมีตลาดใหญ่ภายในมณฑลจึงสมควรจัดตั้งสุขภาพขึ้นเพื่อยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้น ซึ่งในการนี้ทรงจัดทำก่อนท้องถิ่นหรือมณฑลอื่นที่อยู่ใกล้เคียง*** และได้พระราชทานเงินภาษีโรงเรือน โรงร้านที่ได้เก็บเป็นทุนในการสุขภาพดังกล่าวด้วย¹ ทั้งนี้ในการจัดการสุขภาพนั้นจะมีกองบัญชาการมีหน้าที่ปกครอง ตรวจตราตลอดจนดำเนินการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติการจัดการสุขภาพ ซึ่งถ้าประชาชนไม่ปฏิบัติตามจะต้องถูกจับกุมถึงขั้นถูกปรับ

บทบาทในการจัดการสุขภาพตามพระราชบัญญัติการจัดการสุขภาพของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือเป็นงานที่ให้ความเข้าใจที่ถูกต้องแก่ประชาชนในรูปแบบของการสาธารณสุขสมัยใหม่ ทั้งนี้เพราะประชาชนยังมีความเคยชินกับการทิ้งขยะลงในแม่น้ำ ลำคลอง การขับถ่ายตามทุ่งนา ป่าเขา ตลอดจนด้านชีวิตความเป็นอยู่ที่ประชาชนยังไม่สนใจที่จะปรับปรุงสิ่งแวดล้อมให้เอื้อประโยชน์ต่อชีวิตและสุขภาพ ดังนั้นพระราชบัญญัติการจัดการสุขภาพจึงทำให้เมืองนครปฐมเกิดความเป็นระเบียบและมีสภาพแวดล้อมที่ดีขึ้นจากในอดีต

การตั้งโรงเรียนตามพระราชบัญญัติการศึกษา

ในด้านการศึกษาของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการสานต่องานที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางรากฐานไว้ ผลการดำเนินงานในรัชสมัยนี้จึงเป็นไป

* แต่เดิมใช้พระราชบัญญัติจัดการสุขภาพ ร.ศ.127 (พ.ศ. 2451) โดยจำแนกการสุขภาพเป็น 3 ประเภท คือ การรักษาความสะอาด การป้องกันและการรักษาความเจ็บไข้ และการบำรุงรักษาทางไปมาในท้องที่ ต่อมาใน พ.ศ. 2458 มีการแก้ไขพระราชบัญญัติฉบับนี้ขึ้น เนื่องจากพระราชบัญญัติฉบับเดิมมีข้อบกพร่อง คือ ประชาชนที่อยู่ห่างไกลชุมชนได้รับการบริการหรือดูแลทางด้านสุขอนามัยไม่ทั่วถึง ดังนั้นจึงควรมอบอำนาจให้คณะกรรมการสุขภาพเข้าไปดูแลทุกข์สุขและบริการให้แก่ประชาชนที่อยู่ห่างไกลด้วย

** ขณะนั้นอำเภอเมืองนครปฐมยังคงมีฐานะเป็นอำเภอพระปฐมเจดีย์

*** สุขภาพตำบลในมณฑลใกล้เคียง เช่น มณฑลราชบุรีถูกจัดขึ้นภายหลังมณฑลนครชัยศรีถึง 5 ปี

¹กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์. (2525). นครปฐมในสมัยรัชกาลที่ 6 ใน การสัมมนาประวัติศาสตร์ โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมจังหวัดนครปฐม. หน้า 4 – 5.

ในลักษณะเสริมสร้างปรับปรุง ขยายงานทางการศึกษาให้เข้ากับยุคสมัย และแพร่หลายไปอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น กล่าวคือมีจุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาเพื่อคนส่วนใหญ่ของประเทศให้สอดคล้องกับสภาพความต้องการทางด้านอาชีพของประชาชน เพื่อเป็นการสนองความต้องการของสังคมและบุคคลให้มีประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงจุดมุ่งหมายการศึกษาจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ต้องการฝึกให้คนเข้ารับราชการจนทำให้เกิดโรคเสมียน¹ ขึ้น

การพัฒนาการศึกษาที่เด่นที่สุดในรัชสมัยนี้คือ การประกาศใช้พระราชบัญญัติการประถมศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2464 ทรงให้ความสำคัญกับเรื่องการศึกษา เพราะในขณะนั้นประเทศมีทรัพยากรและบุคลากรที่มีความสามารถทางการศึกษาอยู่จำกัด และประเทศกำลังประสบความยุ่งยากทางเศรษฐกิจและการเมืองหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 (พ.ศ.2457-พ.ศ.2461) แต่ก็สามารถประกาศใช้พระราชบัญญัติการประถมศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2464 ออกมาบังคับให้เด็กได้เล่าเรียนทั่วประเทศได้

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองนครชัยศรีหรือเมืองนครปฐมในปัจจุบัน ได้จัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรเป็นแห่งแรกที่วัดพระปฐมเจดีย์ คือโรงเรียนวัดพระปฐมเจดีย์* ในปลาย พ.ศ. 2428 ตั้งอยู่ที่ตำบลพระปฐมเจดีย์ อำเภอพระปฐมเจดีย์ ในปีแรกมีนักเรียนจำนวน 34 คน ต่อมาใน พ.ศ. 2429 จำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น 61 คน² อาศัยศาลาการเปรียญของวัดเป็นที่เรียน แต่เนื่องจากยังไม่ได้มีกฎข้อบังคับอย่างจริงจังทำให้การศึกษาสายสามัญยังไม่แพร่หลายมากนัก

แต่หลังจากการประกาศใช้พระราชบัญญัติการประถมศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2464 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ประชาชนเห็นความสำคัญของการส่งบุตรหลานของตน

¹ดูฉิชัย มูลศิลป์. (2513). แนวความคิดทางการศึกษาไทย 2411 – 2475. หน้า 93.

* ปัจจุบันคือโรงเรียนวัดพระปฐมเจดีย์ (มหินทรศึกษาคาร)

²ดูฉิชัย มูลศิลป์. (2547). การปฏิรูปการศึกษาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 84 – 85.

เข้าโรงเรียนมากขึ้น ทำให้มีการก่อตั้งโรงเรียนเพิ่มขึ้นทั้งโรงเรียนรัฐบาล* โรงเรียนประชาบาล** และโรงเรียนราษฎร*** ที่เปิดสอนทั้งสายสามัญและสายวิสามัญ ดังมีรายละเอียดดังนี้

ใน พ.ศ. 2465 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างอาคารเรียนเป็นเรือนปั้นหยา 2 ชั้น และได้พระราชทานนามอาคารเรียนว่า “มหินทรศึกษาคาร” เมื่อวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2465 ภายในบริเวณโรงเรียนวัดพระปฐมเจดีย์ โดยมีนายโสภณ (เฮง) ศุขหมอก เป็นครูใหญ่ คนแรกมีนักเรียนชาย 57 คน และอาคารเรียนหลังนี้ใช้เป็นที่เรียนเป็นเวลาถึง 41 ปี ซึ่งต่อมากกระทรวงศึกษาธิการประกาศเรียกชื่อโรงเรียนใหม่ ใช้ชื่อว่า “โรงเรียนวัดพระปฐมเจดีย์ (มหินทรศึกษาคาร)”¹ และใน พ.ศ. 2475 มีการยุบโรงเรียนประชาบาลตำบลพระปฐมเจดีย์ “มหินทรสมานดุฎี”¹ ซึ่งตั้งมาตั้งแต่ พ.ศ. 2466 มีนักเรียนหญิงล้วน 136 คน มารวมเข้ากับโรงเรียนนี้

นอกจากในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรแล้ว ยังมีการก่อตั้งโรงเรียนประชาบาลในอำเภอต่าง ๆ ขึ้นที่วัดและหมู่บ้านในอำเภอต่าง ๆ ของจังหวัดนครปฐม ตัวอย่างโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นในแต่ละอำเภอ เช่น อำเภอเมืองนครปฐม คือ โรงเรียนวัดวังตระกุล**** เริ่มทำการสอน เมื่อ พ.ศ. 2463 โดยอาศัยศาลาการเปรียญของวัดเป็นสถานที่เรียน และประชาชนในท้องถิ่นจ้างครูมาทำการสอน จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2465 ได้เปิดเรียนตามพระราชบัญญัติการประถมศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2464 ทำการสอนชั้นเตรียมประถมศึกษาถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 ปัจจุบันเปิดสอนตั้งแต่ระดับชั้นอนุบาล 1 ถึง ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 และอำเภอสามพราน คือ โรงเรียนวัดเชิงเลน (นครใจราษฎร์) ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 7 กันยายน พ.ศ. 2463 ในสมัยหลวงพ่อดัดใจเป็นเจ้าของ ใช้ศาลาการเปรียญของวัดเป็นสถานที่เล่าเรียน เปิดสอนตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 – 3 มีนักเรียนชายหญิง รวม 58 คน นายทองดี ใจรักษา เป็นครูใหญ่ และพระในวัดที่รู้หนังสือเป็นครูช่วยทำการสอน ต่อมาใน พ.ศ. 2474 ทางราชการได้ยุบโรงเรียนแห่งนี้ เนื่องจากไม่มี

*โรงเรียนรัฐบาล คือโรงเรียนที่กระทรวงศึกษาธิการตั้งและดำรงอยู่ด้วยเงินงบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการทั้งสิ้น

**โรงเรียนประชาบาล คือโรงเรียนที่ประชาชนอำเภอหนึ่งหรือตำบลหนึ่งตั้งและดำรงอยู่ด้วยทุนทรัพย์ของตนเอง หรือที่นายอำเภอตั้งขึ้นภายใต้การควบคุมดูแลของกระทรวงศึกษาธิการ

***โรงเรียนราษฎร คือโรงเรียนที่บุคคลคนเดียวหรือหลายคนรวมกันตั้งและดำรงอยู่ตามพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศ.4/66 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องโรงเรียนมหินทรศึกษาคาร นครปฐม (6 – 14 มิถุนายน 2465)

**** คำว่า “วังตระกุล” เกิดมาจากคำว่า “บางตระกุล” สมัยก่อนในหมู่บ้านนี้มีต้นตะกู ซึ่งเป็นต้นไม้ชนิดหนึ่งขึ้นอยู่มากมายจนชาวบ้านแถบนั้นเรียกกันว่า “บางตระกุล” ต่อมาเรียกแผลงเป็น “วังตระกุล”

งบประมาณจ่ายเป็นค่าจ้างครู ทำให้การเรียนการสอนในวัดนี้ต้องหยุดชะงักลง หลวงพ่อปลัดใจ ได้พยายามเปิดโรงเรียนขึ้นอีกครั้งหนึ่งโดยใช้ศาลาการเปรียญตามเดิม ท่านได้สละทรัพย์ส่วนตัวและรวบรวมเงินจากผู้มีจิตศรัทธามาเป็นค่าจ้างครูสอน ต่อมาทางราชการจึงส่งเสริมโดยจัดครูมาช่วยสอน ปัจจุบันเปิดสอนตั้งแต่ระดับชั้นอนุบาล 1 ถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 6

นอกจากนั้นเมื่อครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานนามโรงเรียนประจำมณฑลนครชัยศรีว่า “โรงเรียนวิชาชานะโหด” * วันที่ 23 มกราคม พ.ศ.2452 โรงเรียนแห่งนี้ได้โอนไปเป็นโรงเรียนรัฐบาล เปิดทำการสอนตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 จนถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 เปลี่ยนชื่อเป็น “โรงเรียนตัวอย่างมณฑลนครชัยศรี พระปฐมวิทยาลัย¹” ปัจจุบันคือโรงเรียนพระปฐมวิทยาลัย เปิดสอนระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 และเป็นโรงเรียนที่มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง

ผลจากการพัฒนาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อเมืองนครปฐม

การที่เมืองนครปฐมเป็นเมืองที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเป็นพิเศษ เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับอยู่เป็นเวลานานและทรงปฏิบัติพระราชกิจต่าง ๆ ไว้มากพอสมควร จึงก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านต่าง ๆ ในตัวเมืองนครปฐมหลายประการ โดยผู้วิจัยสามารถแบ่งประเด็นที่สำคัญออกเป็น 3 ประเด็นคือ

การเจริญเติบโตของเมือง

การประกาศตั้งเมืองนครปฐมขึ้นอย่างเป็นทางการนั้น แสดงถึงการเห็นความสำคัญของเมืองนครปฐมที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่เป็นชุมชนหลังการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ในรัชสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลักษณะของการตั้งบ้านเรือนของประชาชนเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม กล่าวคือ จากเดิมที่ลักษณะของการตั้งบ้านเรือนของประชาชนในเมืองนครปฐมส่วนใหญ่ยังอยู่กันอย่างกระจุกตัวเป็นกลุ่ม กระจายไปตามริมแม่น้ำและริมคลองเป็นระยะ สังเกตได้จากที่ตั้งของวัดวาอารามเก่าแก่ต่าง ๆ ที่ยังคงปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ส่วนใหญ่มักอยู่ทางริมฝั่งของแม่น้ำ แต่ภายหลังจาก พ.ศ.2460 เมืองนครปฐมมีการตั้งถิ่นฐานแบบกระจายตัวและหนาแน่นขึ้น สังเกตจากการตั้งบ้านเรือนอยู่ทุกระยะไม่เว้นแม้แต่พื้นที่ที่อยู่ถัดจากแม่น้ำ ซึ่งเคยเป็นปารกร้าง สภาพป่าที่อยู่ถัดจากที่นาเข้าไป ได้ถูกที่นา

* ก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2451 เป็นโรงเรียนสอนหนังสือไทย โดยจัดสร้างจากเงินเรียไรเพื่อใช้เป็นสถานที่เรียนของเด็กชายและเด็กหญิง จัดสร้างที่ข้างเรือนจำจังหวัดนครปฐม

¹โรงเรียนพระปฐมวิทยาลัย. (2532). 80 ปี พระปฐมวิทยาลัย 2542 – 2532. หน้า 13.

ขยายรุกเข้าไปเรื่อย ๆ เนื่องจากมีประชากรเพิ่มขึ้นจนสภาพป่าในแถบเมืองนครปฐมแทบไม่เหลือให้เห็นอีกต่อไป อีกทั้งที่ดินเริ่มมีค่าในการซื้อขาย ชาวบ้านที่มีฐานะร่ำรวยจึงนิยมสะสมที่ดินกันมากขึ้น

การสร้างพระราชวังสนามจันทร์ ทำให้มีการสร้างถนนจากบริเวณพระราชวังไปสู่เขตชุมชนบริเวณรอบองค์พระปฐมเจดีย์ ซึ่งนับว่าเป็นการขยายเส้นทางคมนาคมภายในเมืองนครปฐมจากที่เคยมีเส้นทางถนนรอบองค์พระปฐมเจดีย์ การสร้างถนนเพิ่มขึ้นเท่ากับเป็นการขยายเขตเมืองไปทางทิศตะวันตกขององค์พระปฐมเจดีย์ ถนนเหล่านี้ได้แก่ ถนนราชดำเนินเป็นถนนสายเอกเชื่อมต่อจากถนนสายตรงจากองค์พระปฐมเจดีย์มายังพระที่นั่งพิมานปฐม ถนนราชดำริห์เป็นถนนที่อยู่ด้านเหนือของพระราชวัง ถนนราชวิถีเป็นถนนทางด้านใต้และถนนราชมรรคาเป็นถนนทางด้านตะวันตกถนนเหล่านี้ทำให้เกิดชุมชนที่อยู่อาศัยตามมาบริเวณสองฝั่งถนน

ใน พ.ศ.2458 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างถนนทรงพลออกจากค่ายหลวงสนามจันทร์ไปทางทิศตะวันตกเข้าสู่จังหวัดราชบุรี ผ่านบ้านโป่ง ไทธาราม เจ็ดเสมียน* เหลือระยะทางอีกเพียง 5 กิโลเมตรจะถึงกรมทหารช่างที่จังหวัดราชบุรี ถนนสายนี้นอกจากใช้เพื่อการซ่อมรถเสือป่าแล้วยังเป็นประโยชน์ต่อการคมนาคมในต่างจังหวัด เพราะการเดินทางสมัยนั้นใช้เพียงทางน้ำและทางรถไฟ ซึ่งในท้องที่ที่ทำการเกษตรได้ผลดีอาศัยการขนส่งทางรถไฟไม่สะดวก เนื่องจากเวลาเดินรถไฟไม่ตรงกับความต้องการ ส่วนแม่น้ำลำคลองบางแห่งก็ใช้ได้ในฤดูฝนเท่านั้น และถนนทรงพลยังเป็นประโยชน์ต่อประชาชนระหว่างบ้านโป่งถึงนครปฐมในการนำพืชผลของสดไปยังตลาดนครปฐมหรือบ้านโป่ง¹

นอกจากนี้การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทรงฝึกซ้อมรบเสือป่าและลูกเสือพร้อมด้วยข้าราชการและสมาชิกเสือป่ากับลูกเสือเป็นจำนวนมาก ทำให้เมืองนครปฐมและบริเวณเมืองใกล้เคียงที่คณะเดินทางผ่านหรือเข้าไปพักผ่อนอยู่มีบรรยากาศเป็นเมืองใหญ่ขึ้น เป็นที่ตื่นตาตื่นใจของบรรดาชาวเมืองแถบนั้น ซึ่งปรากฏว่าได้เข้ามาช่วยเหลือกิจการเสือป่าเป็นอย่างดี ดังจะพิจารณาได้จากประกาศขอใจราษฎรที่ได้พระราชทานแก่ชาวมณฑลนครชัยศรีและราชบุรีความว่า “...ในการที่ได้เอื้อเฟื้อต่อเสือป่า เช่น จัดที่น้ำร้อน น้ำเย็นและยาแก้โรคต่าง ๆ และของใช้บางสิ่งมาตั้งเลี้ยง และช่วยเหลือในเวลาที่เสือป่าประลองยุทธผ่านไปและพักผ่อนและจัดการลอบประทีปถวายทอดพระเนตร...”²

*ซึ่งเป็นเส้นทางเดินทัพของกองกำลังเสือป่านั้นเอง

¹ ศศิพัชร จำปา. (2553). พัฒนาการของชุมชนเมืองบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ พ.ศ. 2396 – 2468. วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. 32(1): 218.

² กวีกรวิกรมย์ สุวรรณานนท์. (2525). นครปฐมในสมัยรัชกาลที่ 6 ใน การสัมมนาประวัติศาสตร์ โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมจังหวัดนครปฐม. หน้า 7.

ความเจริญทางด้านเศรษฐกิจ

การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังสนามจันทร์ และเสด็จไปประทับอยู่เป็นประจำทุกปี และมีพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริพาร ข้าราชการ เลือป่า และลูกเสด็จตามเสด็จมาพักอยู่เป็นประจำจำนวนมาก มีอยู่หลายรายที่สร้างบ้านพักของตนอยู่ที่เมืองนครปฐมด้วย ส่งผลให้กิจการค้าขายของชาวเมืองนครปฐมก็มีความเจริญเติบโตขึ้นมาก ซึ่งแต่เดิมมาบริเวณใกล้เคียงพระราชวังสนามจันทร์เคยมีพ่อค้าแม่ค้ามาขายของกันประปรายและต่างคนต่างขายตามเวลาที่สะดวกของตน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับอยู่ก็ได้ทรงริเริ่มให้จัด “ตลาดนัด” ขึ้น พ่อค้าแม่ค้าชาวเมืองบริเวณนี้ จึงได้รู้จักการจัดตลาดนัดตั้งแต่นั้นมา นอกจากนี้ยังมีผลให้ประชาชนมีงานทำและมีรายได้ในฤดูแล้งว่างจากการทำนา ซึ่งปกติประชาชนจะทำนา ปีละ 2 ครั้ง คือ นาปี และ นาปรัง* เพราะมีการก่อสร้างวัง อาคารบ้านเรือน ตลอดจนถนนหนทางหรือกิจการสาธารณูปโภคต่าง ๆ เช่น เดินไฟฟ้า ชูบ่อน้ำ ทำถนน ฯลฯ เพิ่มมากขึ้น จึงก่อให้เกิดการจ้างแรงงานประชาชนในท้องถิ่นมาทำงานด้านโยธาบ้าง ช่างฝีมือบ้าง

นอกจากนี้ยังก่อให้เกิดกิจการสาธารณูปโภคเพิ่มขึ้นทั้งในตัวเมืองนครปฐมและบริเวณใกล้เคียง ซึ่งมีทั้งสะพาน คูคลอง ทำถนน บ่อน้ำ ทางรถไฟ เป็นต้น เช่น ใน พ.ศ. 2454 ซึ่งเป็นปีแรกในการกำเนิดเสือป่าและการซ่อมรถคูแล้งที่นครปฐม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง “ทางรถไฟสายน้อย” ตั้งแต่พระราชวังสนามจันทร์ไปยังห้วยจรเข้มะ และ พระประโทน ซึ่งเป็นหนึ่งในเส้นทางประลองยุทธของเสือป่าและเพื่อให้ประชาชนทั่วไปได้โดยสาร

พ.ศ. 2455 โปรดเกล้าฯ ให้ทำการซ่อมและขุดคลองในอำเภอบ้านโป่ง มณฑลราชบุรี เพื่อให้ประชาชนหลายบ้านในมณฑลนั้นรวมทั้งในตำบลพระปฐมเจดีย์ เมืองนครชัยศรี ซึ่งมีอาณาเขตติดกันได้ใช้ประโยชน์ในการกสิกรรมร่วมกัน¹

ด้านการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม

เมืองนครปฐมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้กลายเป็นศูนย์ศิลปะแห่งหนึ่งของประเทศ กล่าวคือในการเสด็จพระราชดำเนินไปซ่อมรถเสือป่าในระยะต้นของการซ่อม มักจะมีการแสดงละครที่พระราชวังสนามจันทร์เพื่อการกุศล และเพื่อให้เสือป่าได้พักผ่อนรื่นเริงด้วย

* การทำนาในช่วงที่เหมาะสมคือฤดูฝน เรียกว่า นาปี ส่วนการทำนาในฤดูอื่นเพิ่มขึ้น เรียกว่า นาปรัง

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.15.1/28 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย เรื่องซ่อมและขุดคลองทำถนนในมณฑลราชบุรี (10 มิถุนายน 2455)

และอีกครั้งหนึ่งคือในวันเสด็จการซ้อมรบใหญ่ ซึ่งเป็นประเพณีว่าจะต้องทรงจัดการแสดงละครแบบภาพยนตร์

นอกจากนั้นพระราชวังสนามจันทร์ยังเป็นທີ່ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงผลิตผลงานด้านวรรณกรรมและการละครแก่ชาติหลายเรื่อง เช่น ทำวแสนปม โรเมโอและจูเลียต (เรื่องแปล) ฯลฯ และมีการละครพระราชนิพนธ์หลายเรื่องที่ได้โปรดฯ ให้จัดการฝึกซ้อมและแสดงเป็นครั้งแรก พระราชวังแห่งนี้ เช่น เรื่องวิไลยเลือกคู่ ดุการสมรส หาเมียให้ผัว เสือเฒ่า ฯลฯ ทั้งนี้น่าจะพิจารณาได้ว่าพระราชวังสนามจันทร์และเมืองนครปฐมเป็นที่ซึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ได้มาประทับอยู่แล้วมีความสำราญพระราชหฤทัยเป็นอันมาก และมีบรรยากาศที่เป็นแรงผลักดันให้เกิดการสร้างสรรคงานด้านนี้

การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดและจัดกิจกรรมด้านการละครเป็นกิจวัตรประจำขณะประทับอยู่ที่นครปฐม เป็นเหตุให้บรรดาข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน ชาวเมือง กระทั่งหรือรันทกหัดละครและจัดมาแสดงถวายให้ทอดพระเนตรและแสดงในโอกาสต่าง ๆ กัน แพร่หลาย ส่งผลให้ราษฎรเมืองนครปฐมในรัชสมัยนี้มีโอกาสได้เฝ้าและชื่นชมพระบารมีมากกว่าชาวเมืองอื่น (ยกเว้นกรุงเทพฯ) เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกนอกพระราชวังเดินทาง รอนแรมไปฝึกเสือป่าอยู่เป็นประจำ และจากการที่เสด็จมาประทับที่นครปฐมอยู่เสมอและคราวละนาน ๆ ดังที่ ม.ล.ปิ่น มาลากุล ได้กล่าวไว้ในหนังสือพระราชกรณียกิจเกี่ยวกับภูมิภาคตะวันตกในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

....ส่วนตัวเรา (รัชกาลที่ 6) เองนั้น ก็เป็นที่ทราบทั่วถึงกันอยู่แล้วว่า เราได้มีความพอใจใน ตำบลนี้เพียงใด การที่เราได้มาสร้างวังไว้ที่พระราชวังสนามจันทร์ก็เป็นพยานปรากฏอยู่แล้ว และเราได้เคยออกมาพักผ่อนร่างกายสบายที่นี้หลายครั้งหลายคราวจนรู้สึกตัวว่าเป็น ชาวพระปฐมผู้หนึ่ง และเมื่อเร็ว ๆ นี้ เมื่อเริ่มจะจัดการสุขาภิบาลขึ้น เราก็ได้เข้านั่งในที่ ประชุมพร้อมด้วยพ่อค้าและพลเมืองนี้ด้วยผู้หนึ่ง จึงทำให้รู้สึกทั่วทั้งข้าราชการและพลเมือง เป็นผู้ที่ได้คุ้นเคยสนิทสนม เพราะฉะนั้นต่อไปกาลภายหน้า เราจะได้ตั้งใจรักษาความสนิทสนมอันนี้ไว้ให้คงอยู่อย่างเดิม และเพื่อจะให้เป็นที่ไปได้จริง ดังนี้เราอนุญาตให้บรรดา ข้าราชการและพ่อค้าประชาชนชาวนครชัยศรี ได้มีโอกาสเฝ้าตามเวลาอันสมควรเสมอไป...¹

¹ ศาสตราจารย์ ม.ล. ปิ่น มาลากุล. ม.ป.ป. เอกสารการประชุมวิชาการ เรื่อง “พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับภูมิภาคตะวันตกในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว”. หน้า 319.

การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับที่นครปฐมเป็นประจำทุกปี ทำให้มีการพัฒนาเมืองนี้ในด้านต่าง ๆ อย่างทั่วถึงและมีประสิทธิภาพ เพราะได้รับการเอาพระราชหฤทัยใส่จากพระองค์เอง และการเอาใจใส่จากผู้มีหน้าที่ปกครองบริหารราชการในท้องถิ่นเป็นอย่างดี รวมทั้งทำให้ราษฎรมีขวัญและกำลังใจหรือความกระตือรือร้นในการพัฒนาท้องถิ่นของตนเอง กิจกรรมบางอย่างได้รับการจัดทำก่อนท้องถิ่นหรือมณฑลอื่นที่อยู่ใกล้เคียง ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือเรื่องการจัดตั้งสุขาภิบาลในเขตเมืองนครปฐม การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาใน พ.ศ. 2464 เป็นต้น

บทที่ 5

บทสรุป

จากการศึกษาบทบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อเมืองนครปฐม พบว่าเมืองนครปฐมเป็นชื่อเมืองที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนจากชื่อเมืองนครชัยศรี อันเป็นชื่อเมืองที่ใช้สืบต่อกันมาหลายยุคหลายสมัย และเป็นเมืองที่พระองค์ทรงมีความผูกพันเป็นอย่างยิ่งถึงกับเคยตรัสว่าเมื่อมาประทับที่เมืองนครปฐม ทรงรู้สึกสบายพระทัยเป็นอันมาก

การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสนพระทัยต่อเมืองนครปฐม เป็นผลมาจากปัจจัยสำคัญ 6 ประการ คือ ประการแรกจากการที่พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์ของพระบรมธาตุทำให้พระองค์ทรงเกิดความเลื่อมใสศรัทธาต่อองค์พระปฐมเจดีย์เป็นอย่างยิ่ง ทรงมั่นพระราชหฤทัยว่าเป็นนิมิตหมายแห่งพระบุญญาภิรมย์ของพระองค์ ประการที่สองเมืองนครปฐมมีสภาพภูมิประเทศที่เหมาะสม พื้นที่ของเมืองนี้ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน ทำให้บริเวณดังกล่าวได้รับทั้งน้ำฝนและน้ำท่าจากแม่น้ำและลำคลองต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่หลายสายทั้งคลองธรรมชาติและคลองที่ขุดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประการที่สามจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 พระองค์ทรงเห็นว่าในกาลภายหน้าเรื่องราวของการรุกรานและการช่วงชิงดินแดนโดยวิธีเดิมจะกลับมาอีกครั้ง จึงทรงเตรียมวางแผนการไว้ล่วงหน้าในการหาเมืองสำรองไว้แปรพระราชฐานในยามลี้ภัยและทรงเลือกเมืองนครปฐมไว้ใช้ในการนี้ เนื่องจากทรงมีความคุ้นเคยในลักษณะภูมิประเทศของเมืองนี้มาตั้งแต่ ครั้งดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ อีกทั้งยังมีชัยภูมิที่เหมาะสมยากแก่การติดตามของ อริราชศัตรู ประการที่สี่พระองค์ทรงเห็นว่าเมืองนครปฐมมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ เนื่องจากมีหลักฐานแสดงถึงการตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่มีความเจริญรุ่งเรืองและมีความสำคัญมาตั้งแต่อดีต อีกทั้งยังมีเมืองใกล้เคียง ได้แก่ กรุงเทพฯ ฯ ราชบุรี กาญจนบุรี สุพรรณบุรี และพระนครศรีอยุธยา ซึ่งล้วนแต่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ด้วยเช่นกัน ดังนั้นการที่พระองค์ได้เสด็จไปประทับที่เมืองนครปฐม จึงเท่ากับพระองค์ได้ประทับอยู่ในเมืองที่พระมหากษัตริย์หลายพระองค์ได้เคยเสด็จมา ประการที่ห้าเพื่อกิจการเสือป่า เนื่องจากเมืองนครปฐมมีสภาพภูมิประเทศที่เอื้ออำนวยต่อการฝึกเสือป่ามาก ทำให้การฝึกซ้อมเป็นไปอย่างสมจริงสมจังมากขึ้นและยังไม่ไกลจากกรุงเทพฯ ฯ จึงทำให้พระองค์ทรงสะดวกในการเสด็จแปรพระราชฐานมาประทับยังเมืองนี้ และประการสุดท้ายพระองค์ทรงมีความผูกพันส่วนพระองค์ต่อเมืองนครปฐม เนื่องจากเป็นดินแดนแห่งความหลังที่สร้างความประทับใจให้แก่พระองค์

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาเมืองนครปฐม อยู่หลายด้าน เช่น การปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์นั้น ทรงบูรณะพระวิหารหลวง และอัญเชิญ พระร่วงโรจนฤทธิ์มาประดิษฐาน ณ พระวิหารหลวงทางทิศเหนือ นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง ถนนทั้ง 4 ด้านขององค์พระปฐมเจดีย์ และสร้างสะพานเจริญศรัทธา ซึ่งเป็นสะพานสำคัญที่ใช้ข้าม คลองเจดีย์บุชชาก็ด้วย

นอกจากนี้ในการสร้างพระราชวังสนามจันทร์นั้น ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่ง และ พระตำหนักต่าง ๆ บริเวณภายในพระราชวังสนามจันทร์ได้แก่ พระที่นั่งพิมานปฐมซึ่งเป็นพระที่นั่ง ที่มีลักษณะสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก ทรงใช้เป็นที่พัก ทรงพระอักษร เสด็จออกขุนนาง ที่รับแขกเมืองและออกให้ประชาชนได้เข้าเฝ้า พระที่นั่งอภิรมย์ฤดี เป็นพระที่นั่งที่มีสะพานเชื่อมต่อกัน กับพระที่นั่งพิมานปฐม ใช้เป็นที่ประทับของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน และพระที่นั่งแผด คือ พระที่นั่ง วัชรวิมยา เป็นพระที่นั่งที่ใช้ทรง พระอักษร และพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ มีลักษณะเป็นห้องพระโรง ใช้เป็นที่ประชุมข้าราชการและทหารเสือป่า นอกจากนี้ยังใช้เป็นที่พักผ่อนและเล่นโยนอีกด้วย เทวาลัย คณะศรีประดิษฐานพระพิฆเนศวรจัดเป็นศาลเทพารักษ์ประจำพระราชวังสนามจันทร์ พระที่นั่ง ปาฏิหาริย์ทัศไนยใช้สำหรับทอดพระเนตรปาฏิหาริย์จากองค์พระปฐมเจดีย์ พระตำหนักชาติ มงคลอาสน์ ใช้เป็นที่ประทับเมื่อครั้งซ้อมรบเสือป่าด้านหน้า หน้าพระตำหนักมีอนุสาวรีย์ย่าเหล สุนัขแสนรักของพระองค์ที่ถูกลอบยิงไว้เป็นเครื่องเตือนใจถึงความจงรักภักดี พระตำหนักมารีราชรัต บัลลังก์ ใช้เสด็จออกให้ประชาชนเฝ้าเป็นการส่วนพระองค์ พระตำหนักทับแก้ว พระตำหนักทับขวัญ ซึ่งเป็นเรือนไทยต้นแบบของเรือนคหบดี นอกจากนี้ยังมีสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ ภายในพระราชวังสนามจันทร์ เช่น ศาลาลงทรง โรงละคร สถานีรถไฟ เป็นต้น

การจัดตั้งกองเสือป่าและการซ้อมรบเสือป่า ซึ่งเป็นพระราชจริยวัตรที่สำคัญของ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เพื่อเป็นการฝึกให้ประชาชนเข้ามามีบทบาทในการ ป้องกันประเทศ เพื่อเป็นกำลังสำคัญอีกทางหนึ่งนอกจากกำลังทหาร พระองค์ทรงซ้อมรบโดยใช้ รูปแบบกองโจรในเวลากลางคืน โดยมีเสือป่าและแมวมองทำหน้าที่ประสานกันในการเข้าโจมตีข้าศึก การซ้อมรบและการชุมนุมเสือป่าจัดเป็นพระราชกุศโลบายของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เจ้าอยู่หัว เพื่อปลูกฝังให้ประชาชนในชาติเป็นคนดี มีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และร่วมกันป้องกันบ้านเมืองจากอริราชศัตรู

ในด้านการจัดการปกครองนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะอำเภอพระปฐมเจดีย์เป็นเมืองนครปฐม ลดฐานะเมืองนครชัยศรีเป็นอำเภอนครชัยศรี และ ทรงประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลหัวเมืองในเขตท้องที่ตำบลต่าง ๆ ของอำเภอพระปฐมเจดีย์ เพื่อยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้นทั้งทางด้านสุขอนามัยและสิ่งแวดล้อม นอกจากนี้

ยังโปรดเกล้าฯ ให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติการประถมศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2464 เพื่อให้เด็กไทยทั่วทั้งประเทศได้รับการศึกษาภาคบังคับในระดับประถมศึกษา ส่งผลให้เกิดการตื่นตัวทางการศึกษาเป็นอย่างมากทั้งจำนวนผู้เข้ารับการศึกษที่เพิ่มมากขึ้นและจำนวนโรงเรียนที่เกิดขึ้นเพื่อรองรับความต้องการการศึกษาของประชาชนในเมืองนครปฐม

ในด้านการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดและจัดกิจกรรมด้านการละครเป็นกิจวัตรประจำขณะประทับอยู่ที่นครปฐม เป็นเหตุให้บรรดาข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน ชาวเมืองกระตือรือร้นฝึกหัดละครและจัดมาแสดงถวายให้ทอดพระเนตรและแสดงในโอกาสต่าง ๆ กันแพร่หลาย นับเป็นการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมของชาติในอีกทางหนึ่ง

จากการที่เมืองนครปฐมได้รับการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่งผลให้เมืองนครปฐมเกิดการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เช่น มีผู้คนเข้ามาพักหรือประกอบกิจกรรมเป็นจำนวนมาก ทั้งข้าราชการบริพาร ข้าราชการ กองเสือป่าและลูกเสือ ทำให้ชุมชนในละแวกนี้คึกคักขึ้น เศรษฐกิจขยายตัว เนื่องจากมีการอุปโภคบริโภคเป็นจำนวนมาก จากเดิมที่บริเวณใกล้เคียงพระราชวังสนามจันทร์มีพ่อค้า แม่ค้าอยู่ประปรายก็เพิ่มจำนวนมากทำให้เกิดตลาดนัดขึ้น ซึ่งตลาดนัดส่งผลให้ราษฎรมีงานทำและมีรายได้ในฤดูแล้งเมื่อว่างจากการทำนาก็มาทำการค้าขาย หรือประกอบอาชีพอื่นที่เกี่ยวข้องกับการก่อสร้างวัง อาคารบ้านเรือน ตลอดจนถนนและสาธารณูปโภคต่าง ๆ

จึงกล่าวได้ว่าบทบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เมืองนครปฐมเกิดการพัฒนาของเมืองเป็นอย่างมากและยังสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน องค์พระปฐมเจดีย์และพระราชวังสนามจันทร์ คงยืนหยัดเป็นพยานหลักฐานว่าเป็นสถานที่อันเป็นที่เชิดหน้าชูตาและเป็นความภาคภูมิใจของชาวนครปฐมในปัจจุบัน

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

- กรมศิลปากร. (2507). ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 42 จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ 3. ----- . (2507). ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ มร.5ศ/1 เรื่อง รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 105 – 111.
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ มร.5ศ/12 เรื่องโรงเรียนบำรุงวิทยา พระปฐมเจดีย์ มณฑลนครชัยศรี (23 – 25 สิงหาคม 125)
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ มร.5ศ/16 เรื่องโรงเรียนวิชา ชำนาญ - โฉด มณฑลนครชัยศรี (17 – 18 กันยายน 127)
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ มร.5ศ/38 เรื่องมณฑลนครชัยศรี (22 ตุลาคม รศ.119 – 31 กรกฎาคม 125)
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ม.2.14/7 เรื่องรายงานพระยา อินทราธิบดีซึ่งได้ไปตรวจราชการมณฑลนครชัยศรี (22 พฤษภาคม 115)
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ม.2.14/9 เรื่องกรมหมื่นดำรง ตรวจราชการในมณฑลนครชัยศรี (18 สิงหาคม – 27 ตุลาคม 117)
- . ม.14/61 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย เรื่องรายงานตรวจ ราชการเมืองนครไชยศรีของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (19 สิงหาคม 117)
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ม.45/1 เรื่องพระยามหาเทพ ออกไปเป็นข้าหลวงเมืองนครชัยศรี (12 กันยายน 114 – 9 พฤศจิกายน 115)
- . เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.54.3/9 เรื่องสมเด็จพระพันปีหลวงทรงสร้างโรงเรียนสตรีที่ จังหวัดนครปฐมและพระราชทานนามโรงเรียนราชินีบูรณะ (21 พฤษภาคม 2541 – 29 กรกฎาคม 2462).
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ ศ.4/66 เรื่องโรงเรียนมหินทร - ศึกษาคาร นครปฐม (6 – 14 มิถุนายน 2465)
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย ม.2/7 เรื่องการประกาศตั้งเมือง นครปฐม (2 กรกฎาคม 2456)

เอกสารชั้นรอง

หนังสือ

การศาสนา, กรม. (2526). **ประวัติพุทธเจดีย์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา.

เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. (2520). **การพัฒนาการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์.

กองวัฒนธรรม. (2504). **จังหวัดนครปฐม**. พระนคร : โรงพิมพ์ไทยพาณิชย์การ.

ขจัดภัย บุรุษพัฒน์. (2517). **ชาวจีนในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : แพร์พิทยา.

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2544). **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดนครปฐม**. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.

คณะอนุกรรมการประมวลเอกสารในคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. (2525).

จดหมายเหตุ การอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

จิตรกร ตั้งเกษมสุข. (2525). **ความเป็นมาของการศึกษาไทย**. กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย.

จังหวัดนครปฐม. (2522). **รวมเรื่องนครปฐม**. นครปฐม : พระปฐมการพิมพ์.

----- (2533). **ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดนครปฐม**. กรุงเทพฯ : อักษรสมัย.

จุลจักรพงษ์, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2536). **เจ้าชีวิต สยามก่อนยุคประชาธิปไตย**. กรุงเทพฯ : ริเวอร์บุ๊กส์.

ช. ศรีจรรยา. (2529). **มังกรพลัดถิ่น**. กรุงเทพฯ : เอดิสัน เพรส โปรดักส์.

ชัย เรื่องศิลป์. (2523). **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 – 2453 ด้านเศรษฐกิจ**. กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

----- (2519). **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 – 2453 ด้านสังคม**. กรุงเทพฯ : เรื่องศิลป์.

ชัยอนันต์ สมุทวนิช และชัตติยา กรรณสูต. (2523). **การเมืองการปกครองไทย พ.ศ. 2411 – 2477**. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ.

ชูศิริ จามรมาน. (2513). **พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับงานโบราณคดีในมณฑลนครชัยศรี**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์.

----- (2525). **หลักฐานด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาของนครปฐม**. ในการสัมมนาประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวัฒนธรรม ระหว่างวันที่ 20 – 30 ตุลาคม 2525. ณ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ หน้า 1 – 15 (เอกสารอัดสำเนา).

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2451). **พระปฐมเจดีย์**. กรุงเทพฯ : หอสมุดวชิรญาณ.

ทวี มุขธระโกษา. (2506). **พระมหากษัตริย์เจ้า**. พระนคร : แพร์พิทยา.

ธนิต อยู่โพธิ์. (2503). **ธรรมจักร**. พระนคร : กรมศิลปากร.

- ธีระ แก้วประจันทร์. (ม.ป.ป.). การขยายตัวของเมืองนครปฐมอันเนื่องมาจากการสร้างพระปฐมเจดีย์ (พ.ศ. 2396 – 2456). (เอกสารอัดสำเนา).
- นคร พันธุ์ณรงค์. (2526). ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ.
- นลินี เหมนิธิ. (2514). นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์. พระนคร : กรมศิลปากร.
- นิคม มุสิกคามะ. (2515). แผ่นดินไทยในอดีต เล่ม 1. นครหลวง : แพร์พิทยา.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีศักร วัลลิโภดม และเอกวิทย์ ณ ถลาง. (2543). มองอนาคต บทวิเคราะห์เพื่อปรับเปลี่ยนทิศทางสังคมไทย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง.
- นิวัฒน์ ฉิมพาลี. (2536). พัฒนาการทางเศรษฐกิจ สังคม และการเคลื่อนย้ายของประชากร ในเขตอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม. กรุงเทพฯ : อักษรสมัย.
- บังอร ปิยะพันธุ์. (2538). ประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล. (2522). ผลกระทบแนวคิดตะวันตกที่มีต่อแนวคิดการเมืองไทย ช่วง พ.ศ. 2369 – 2454. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พาสโก.
- ปิ่น มาลากุล, ม.ล. (2525). เดชะพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.
- ปรีชา ช้างขวัญยืน. (2524). ปรัชญาแห่งอุดมการณ์ทางการเมือง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิชาการ.
- (2542). ธรรมรัฐ – ธรรมราชา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2490). ตำนานพุทธเจดีย์. พิมพ์ในงานฉาบถึกศพ นายมังกร สามเสน 21 ธันวาคม 2490.
- (2495). เทศาภิบาล. พระนคร : อุดม.
- (2505). ความทรงจำ. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์.
- ตรี อมาตยกุล. (2513). ประวัติเมืองสำคัญ. พระนคร : รุ่งเรืองรัตน์.
- พิน กันตะเพ็ง. (2522). สระน้ำจันทร์ รวมเรื่องจังหวัดนครปฐม. นครปฐม : พระปฐมการพิมพ์.
- (2525). การบุกเบิกการศึกษาของนครปฐมในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : อักษรสุวรรณ.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2516). พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลประโทน. กรุงเทพฯ : พระจันทร์.
- เปลื้อง ภูผา. (2538). กบฏเมืองสยาม. กรุงเทพฯ : ไพลิน.
- ไพจิตร บ่อศรี. (2540). ประวัติศาสตร์เมืองนครปฐม. นครปฐม : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม. ถ่ายเอกสาร.

มณู วัลยะเพ็ชร์; และคนอื่น ๆ. (2522). รายงานผลวิจัยเรื่องการศึกษาทางภูมิศาสตร์เกี่ยวกับชื่อ
ภูมิประเทศของจังหวัดนครปฐม. ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัย
 ศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์.

มานิต วัลลิโกดม. (2521). **สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน**. กรุงเทพฯ : การเวก.

มาลี แดงดอกไม้. (2542). **นครปฐมเมืองแห่งพระปฐมเจดีย์**. กรุงเทพฯ : คอมแพคพรีนธ์ จำกัด.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2516). **ลัทธิเอาอย่าง**. กรุงเทพฯ : บรรณาการ.

----- (2524). **เวนิสวานิช**. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.

----- (2526). **เที่ยวเมืองพระร่วง**. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.

----- (2536). **บทละครพูดคำกลอนเรื่องพระร่วง**. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.

----- (2536). **บทละครพูดคำกลอนเรื่องศกุนตลา**. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.

----- (2549). **ตามใจท่าน**. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์.

----- (2552). **มัทนะพาธาหรือตำนานแห่งดอกกุหลาบ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิสตอม.

ยอร์ช เซเดส์. (2472). **ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ 2**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2507). **อักษรานุกรมประวัติศาสตร์ไทยเล่ม 2**. พระนคร : โรงพิมพ์
 พระจันทร์.

ลิขิต ธีรเวคิน. (2541). **วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วิทย์ วิศทเวทย์. (2512). **ปรัชญาเบื้องต้นและตรรกวิทยาเบื้องต้น**. ธนบุรี : ผดุงวิทยาการพิมพ์.

วันวิสา นิยมทรัพย์. (2536). **แนะนำจังหวัดนครปฐม**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรไทย.

วัลย์วิภา บุญรัตน์พันธุ์, ม.ล. (2526). **การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์วรรษ
 ที่ 19**. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ :.

วิลาสวงศ์ พงศบุตร. (2521). **ประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิชย์

วิไลเลขา ถาวรธนสาร. (2545). **ชนชั้นหน้าไทยกับวัฒนธรรมตะวันตก**. กรุงเทพฯ : ตำนาน
 สุทธาการพิมพ์.

วิยะดา ทองทัต. (2520). **นครปฐมในอดีต**. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเครื่องขมาและดินฝังศพ
 นายสุธี บุญยศรีสวัสดิ์ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โพสต์พับลิชชิ่งจำกัด.

ศิลปากร, กรม. (2505). **กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1**. พระนคร : คุรุสภา.

----- (2533). **วิวัฒนาการพุทธสถานไทย**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง.

ศิลปากร, มหาวิทยาลัย. (2533). **พระราชวังสนามจันทร์**. กรุงเทพฯ : โมเดิร์นเพรส.

ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. (2544). **หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**.
 กรุงเทพฯ : มติชน.

- ส. ศิวรักษ์. (2529). **ความคิดที่ขัดขวางและส่งเสริมประชาธิปไตยของไทย**. กรุงเทพฯ : อักษรสาสน์.
- สวาท เสนาณรงค์. (2519). **ภูมิศาสตร์ประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- สามัญศึกษา,กรม. (2500). **บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปี**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา.
- สาโรช จันมุกดา. (2538). **มหาวิทยาลัยศิลปากรจากบันทึกและความทรงจำ**. นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สุกัญญา ตีระวงษ์. (2521). **พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการหนังสือพิมพ์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์.
- สุกัญญา สุตบรรทัด. (2543). **การยึดครองสิทธิอำนาจระหว่างกลุ่มอนุรักษ์นิยมกับกลุ่มก้าวหน้าโดยอาศัยสื่อสิ่งพิมพ์ก่อนปี 2475**. กรุงเทพฯ : คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2533). **ขุนศรีศรัทธา**. กรุงเทพฯ : ธนาคารกรุงศรีอยุธยา จำกัด.
- . (2539). **แม่น้ำลำคลองสายประวัติศาสตร์**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- สุเทพ สุนทรภัสช์. (2540). **ทฤษฎีสังคมวิทยาร่วมสมัย : พื้นฐานแนวความคิดทางทฤษฎีทางสังคมและวัฒนธรรม**. เชียงใหม่ : โกลบอลวิชั่น.
- สุนน อมรวิวัฒน์ และคณะ. (2541). **ปรัชญาณสยาม : บทวิเคราะห์ด้วยการศึกษา**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุนทรภู่. (2504). **นิราศสุนทรภู่**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา.
- สุภัทรวดี ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2502). **พระปฐมเจดีย์**. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์.
- สมสมัย ศรีศุทรพวรรณ. (2548). **โฉมหน้าศักดินาไทยในปัจจุบัน**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศรีปัญญา.
- สำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดนครปฐม. (2524). **การจัดการประถมศึกษา ปี 2523 – 2524**. กรุงเทพฯ : วิคตอรี เพาเวอร์ พอยท์.
- . (2529). **ร้อยปีการประถมศึกษาจังหวัดนครปฐม**. กรุงเทพฯ : ธีรพงษ์การพิมพ์.
- สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ .(2533). **พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระมหาธีรราชเจ้า**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรไทย.
- สำนักพระราชวัง. (2551). **เฉลิมฉลอง 100 ปี พระราชวังสนามจันทร์**. กรุงเทพฯ : ดิน ดีไซน์.
- ไสว วัฒนเศรษฐ์. (2500). **เกียรติคุณพระมงกุฎเกล้าฯ กษัตริย์นักปราชญ์ของชาติไทย**. พระนคร : วัฒนาพานิชย์.
- เสาวภา พรศิริพงษ์ และคณะ. (2548). **รายงานการวิจัยเรื่องวิถีชุมชนลุ่มน้ำนครชัยศรี**. กรุงเทพฯ : เอกพิมพ์ไท.
- อมรดรุณารักษ์, จมื่น. (2511). **กำเนิดพระราชวังสนามจันทร์และพระปฐมเจดีย์พระมหาธีรราชเจ้ากับดอนเจดีย์อนุสรณ์ของเสือป่าและลูกเสือ**. กรุงเทพฯ : องค์การคำคุรุสภา.

- (2512). **พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 5.**
พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา.
- อมรรตฤณารักษ์, จมื่น. (2512). **พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 6.** พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา.
- (2520). **พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องอนุสรณ์ดอนเจดีย์.** กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.

วิทยานิพนธ์

- กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์. (2524). **พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย.**
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- จิตงาม วัฒนพันธุ์. (2526). **นโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาลในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 – 2468).** ปรินูญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.
- ตราฐ สุวรรณานนท์. (2519). **ปัญหาเศรษฐกิจและการเมืองไทย หลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 จนถึง พ.ศ. 2453.** ปรินูญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.
- ธีระ แก้วประจันต์. (2534). **สภาพเศรษฐกิจมณฑลนครชัยศรี พ.ศ. 2438 – 2475.** ปรินูญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.
- ประไพ รักษา. (2522). **ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ. 2411 – 2453).** ปรินูญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.
- พรรัตน์ ทองพูล. (2545). **การสร้างความชอบธรรมทางความคิดในบทความโต้แย้งระหว่างรัชกาลที่ 6 กับนักหนังสือพิมพ์ฝ่ายค้านในสงครามปากกา (พ.ศ. 2455 – 2465).** วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตร์ มหาบัณฑิต (วารสารสนเทศ). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

- มณูญ ลาซโรจน์. (2521). **นโยบายการจัดการศึกษามัธยมศึกษาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 – 2468)**. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต(ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.
- มัทนา เกษกมล. (2517). **การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์เรื่องการเมือง และการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2453 – 2463)**. วิทยานิพนธ์อักษร - ศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- มณฑล คงแถวทอง. (2527). **เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในกลุ่มน้ำท่าจีน พ.ศ. 2398 – 2453**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- เรื่องศิลป์ หนูแก้ว. (2546). **ความเป็นสังคมนานาชาติของกรุงธนบุรี ระหว่าง พ.ศ. 2310 – 2325**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต(ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.
- วันชัย แก้วไทรสุน. (2535). **การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมในพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. (2524). **ผูกปี้ : การจัดเก็บค่าแรงงาน การเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สมชาย หลั่งหมอยา. (2521). **ปัญหาชาวนาและนโยบายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สุกัญญา มานะธรรากุล. (2550). **การจัดการศึกษาของนครปฐมระหว่าง พ.ศ. 2428 – 2542**. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต(ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.
- สิริรัตน์ พุ่มเกิด. (2540). **อศวพากับการใช้วรรณกรรมในการเผยแพร่แนวคิดและอุดมการณ์ทางการเมือง**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

วารสาร

- เฉลิม ยงบุญเกิด. (2500, กรกฎาคม). เมืองไทยในจดหมายเหตุจีน. **วารสารศิลปากร**. 7(2): 6.
- ซีเกฮารุ ทานาเบ้. (2518 - 2519, ตุลาคม - มกราคม). การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. **ธรรมศาสตร์**. 5(2): 71 - 72.
- มานิต วัลลิโกดม. (2530, พฤศจิกายน). ทวารวดีอยู่ที่ไหน. **ศิลปวัฒนธรรม**. 9(1): 109 - 110.
- ไมเคิล ไรท์. (2537, กุมภาพันธ์). เมืองรอดของขุนนางเมืองอยุธยาไชยศรี. **ศิลปวัฒนธรรม**. 4(1): 55 - 59.
- วินัย พงศ์ศรีเพชร. (2548, กรกฎาคม). เมืองไทยในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. **โลกประวัติศาสตร์**. 3(1): 12 - 20.
- ศศิพัชร จำปา. (2553). พัฒนาการของชุมชนเมืองบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ พ.ศ. 2396 - 2468. **วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร**. 32(1) : 200 - 229.
- ศรีศักดิ์ วัลลิโกดม. (2525, สิงหาคม - พฤศจิกายน). นครชัยศรี. **เมืองโบราณ**. 8(3): 17.

ประวัติย่อผู้ทำสารนิพนธ์

ชื่อ ชื่อสกุล	นายณัฐพล ลิ้มเจริญ
วันเดือนปีเกิด	22 กรกฎาคม 2527
สถานที่เกิด	อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	47 ถนนไผ่เตยใต้ ต.ห้วยจรเข้ม อ.เมือง จ.นครปฐม 73000
ตำแหน่งหน้าที่การงานในปัจจุบัน	ครูสอนวิชาสังคมศึกษา ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	โรงเรียนราชินีบน 885 ถนนสามเสน แขวงถนนนครไชยศรี เขตดุสิต กทม. 10300
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2545	มัธยมศึกษาปีที่ 6 จากโรงเรียนสิรินธรราชวิทยาลัย จังหวัดนครปฐม
พ.ศ. 2549	ค.บ. สังคมศึกษา (เกียรตินิยมอันดับ 2) จากมหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม
พ.ศ. 2555	กศ.ม. (ประวัติศาสตร์) จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ